

Rapor 2019

Hak ve Eşitliğin Peşinde

Türkiye’de İnanç Özgürlüğü Hakkını İzleme Raporu
Ocak 2016- Mart 2019

Norwegian
Helsinki Committee

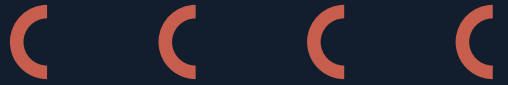

İnanç Özgürlüğü Girişimi- düşünce, din ve inanç özgürlüğü hakkını izleme ve raporlama projesi –

Norveç Helsinki Komitesi'nin bir projesidir ve Norveç Dışişleri Bakanlığı tarafından desteklenmektedir.

Norveç Helsinki Komitesi (Norwegian Helsinki Committee - NHC), merkezi Oslo'da bulunan ve insan haklarının uygulamada korunmasını sağlamak amacıyla 1977 yılından beri çalışan bir sivil toplum kuruluşudur. Bu amaçla izleme ve raporlama, eğitim faaliyetleri gerçekleştirir ve demokratik yapıları destekler. NHC'nin çalışmaları Birleşmiş Milletler, Avrupa Konseyi ve Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı kapsamında kabul edilmiş insan hakları belgelerini temel alır. Orta Asya da dahil olmak üzere birçok ülkede projeler yürütmektedir.

İnanç Özgürlüğü Girişimi Türkiye'de düşünce, din veya inanç özgürlüğüne dair konuları izleme

ve bu konudaki hukuki standartları ve izleme raporlarını ilgili tüm paydaşların kullanımına sunma amacıyla 2011 yılında çalışmalarına başlamıştır. Bu süreçte, başka insan hakları kontrol mekanizmalarının yanı sıra, Birleşmiş Milletler nezdinde İnsan Hakları Komitesi'ne, Evrensel Periyodik İnceleme sürecinde İnsan Hakları Yüksek Komiserliği'ne ve Avrupa Konseyi nezdinde Bakanlar Komitesi'ne Türkiye'de düşünce, din veya inanç özgürlüğünün korunmasına ilişkin raporlar sunmuştur. Mart 2013 itibarıyla Norveç Helsinki Komitesi'nin desteğiyle, izleme ve raporlama etkinliklerini içeren, İnanç Özgürlüğü Hakkını İzleme Projesi ile çalışmalarını sürdürmektedir.

İnanç Özgürlüğü Girişimi
www.inancozgurlugugirisimi.org
Twitter @inancozgurlugu
E-posta info@inancozgurlugugirisimi.org

Türkiye'de İnanç Özgürlüğü Hakkını İzleme Projesi'nin ana etkinlikleri izleme, belgeleme, raporlama ve çözüm önerilerinin geliştirilmesinden oluşmaktadır. Türkiye'de İnanç Özgürlüğü Hakkını İzleme Raporu (Ocak 2016-Mart 2019) Dr. Mine Yıldırım tarafından kaleme alınmıştır. Mine Yıldırım Norveç Helsinki Komitesi: İnanç Özgürlüğü Girişimi proje yöneticisidir. İnanç özgürlüğü alanında çeşitli çalışmaları ve uluslararası ve ulusal yayınlarda yazıları bulunan Yıldırım "Uluslararası İnsan Hakları Hukukunda Din veya İnanç Özgürlüğünün Kolektif Boyutu ve Bulguların Türkiye Vak'asına Uygulanması başlıklı doktora teziyle Finlandiya'da bulunan AABo Akademi Üniversitesi İnsan Hakları Enstitüsü'nde doktora ünvanını kazanmıştır. Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı Demokratik Kurumlar ve İnsan Hakları Bürosu Din veya İnanç Özgürlüğü Uzmanlar Paneli üyesidir.

Baskı: Anadolu Ofset T 90 212 567 89 92 A Davutpaşa Caddesi Emintaş
Kazım Dinçkol Sanayi Sitesi No 81/87 Topkapı İstanbul
Temmuz 2019

İçindekiler

Sayfa 4	1. ÖZET DEĞERLENDİRME
Sayfa 7	2. YÖNTEM
Sayfa 8	3. HUKUKİ ÇERÇEVE
Sayfa 8	3.1. Uluslararası hukuk
Sayfa 9	3.2. Ulusal hukuk
Sayfa 10	4. DÜŞÜNCE, DİN VEYA İNANÇ ÖZGÜRLÜĞÜ
Sayfa 10	4.1. Din veya İnanca Sahip Olma ve Değiştirme Hakkı
Sayfa 10	4.2. Din veya İncancını Açıklamama Hakkı
Sayfa 12	4.3. İncancına Aykırı Davranmaya Zorlanmama Hakkı
Sayfa 14	5. DİN VEYA İNANCINI AÇIKLAMA HAKKI
Sayfa 14	5.1. İbadet Etmek Yoluyla Dinini veya İncancını Açıklama Hakkı
Sayfa 15	5.1.1. İbadet Yerlerine Yönelik Saldırı ve Tehditler
Sayfa 19	5.1.2. İbadet Yeri Kurma Hakkı
Sayfa 26	5.1.3. Din veya İnançlar açısından Özel Öneme Sahip Dinlenme ve Kutlama Günleri
Sayfa 28	5.2. Öğretim Yapmak Yoluyla Dinini veya İncancını Açıklama Hakkı
Sayfa 28	5.2.1. Din veya İncancını Yayma Hakkı
Sayfa 29	5.2.2. Din Eğitimi ve Öğretimi Yapacak Okul Açma Hakkı
Sayfa 29	5.3. Uygulama Yoluyla İncancını Açıklama Hakkı
Sayfa 29	5.3.1. Dinî Semboller ve/veya Giysiler
Sayfa 30	5.3.2. Dinî Uygulamalarda Geleneksel Olarak Kullanılan Dili Öğrenme ve Kullanma Hakkı
Sayfa 30	5.3.3. Din Görevlisi Atama Hakkı
Sayfa 32	5.3.4. Kişinin Din veya İncancına Uygun Bir Şekilde Defin Hakkı ve Mezarlıklar
Sayfa 33	6. KESİŞİM NOKTASI: Örgütlenme Özgürlüğü ve Din veya İnanç Özgürlüğü
Sayfa 33	Cemaat vakıfları
Sayfa 35	7. EĞİTİMDE İNANÇ ÖZGÜRLÜĞÜ
Sayfa 35	Zorunlu Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersleri
Sayfa 36	<i>AİHM Kararlarının İcrası</i>
Sayfa 37	Seçmeli Din Dersleri
Sayfa 38	Liseye Geçiş Sistemi
Sayfa 38	Okullarda Dini Uygulamalar
Sayfa 39	8. ANAYASA MAHKEMESİ VE DİN VE VİCDAN ÖZGÜRLÜĞÜ
Sayfa 42	9. TAVSİYELER
Sayfa 45	EK
Sayfa 45	Anayasa Mahkemesi Kararları
Sayfa 47	Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararları
Sayfa 50	BM İnsan Hakları Komitesi Kararları

1. ÖZET DEĞERLENDİRME

Türkiye’de din veya vicdan özgürlüğü ile ilgili olarak Ocak 2016 – Mart 2019 aralığını kapsayan izleme raporu din veya inanç özgürlüğü hakkının bileşenlerini uluslararası insan hakları hukukunu temel alarak sistematik bir şekilde değerlendirmektedir. Raporda ayrıca mevzuat ve uygulamanın insan hakları hukuku ile uyumlu hale getirilmesi konusunda yol gösterici tavsiyelere ve iyi uygulamalara yer verilmektedir. Türkiye’nin din veya inanç özgürlüğü alanında gerek uluslararası insan hakları sözleşmeleri ve Lozan Antlaşması gerekse Türkiye Cumhuriyeti Anayasası’ndan kaynaklanan önemli insan hakları yükümlülükleri bulunmaktadır. Öte yandan eski ve yeni pek çok inanç özgürlüğü meselesi mevzuat ve uygulama değişikliği ile halen çözüm beklemektedir. Raporda ayrıntılı bir şekilde ortaya konan bulgular herkesin din veya inanç özgürlüğü hakkının etkili bir şekilde korunmasının güvence altına alınması için insan hakları standartlarını temel alan ve kapsayıcı bir danışma süreciyle hayata geçirilecek köklü bir dönüşüme ihtiyaç duyulduğunu göstermektedir.

Bu rapor için görüştüğümüz kişiler inanma, inanmama ve din veya inancını değiştirme konusunda yasal güvencelere karşı özellikle İslam’dan farklı bir din, inanç veya dünya görüşüne sahip olan bireylerin aile, iş hayatı ve sosyal çevre bağlamında baskı ve ayrımcılığa maruz kaldığı veya bu riskle karşı karşıya olduğu bildirmektedir. Bu durumun ateistler, Hristiyanlık dinine geçenler, Aleviler ve gayrimüslim azınlığa mensup bireyler tarafından yaygın bir şekilde deneyimlendiği anlaşılmaktadır. İzlenen dönemde ibadet yerleri ve bunlarla ilişkili kişi ve yerlere yönelik saldırı, tehditler ve korkutma eylemleri gerçekleşmiştir. Bunların pek azının failinin ceza aldığı görülmektedir. Pek çok boyutu bulunan bu girişimlerin ortadan kaldırılması için din veya inanç temelli nefret suçlarının izlenip raporlanması ve etkili bir şekilde soruşturulması, zarara ilişkin tazmin ve önlenmesine yönelik bütünsel bir yaklaşıma ve bu alanda kamu kuruluşları, din veya inanç toplulukları ve sivil toplum kuruluşları arasında işbirliğiyle yürütülecek çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır.

Türkiye, vicdani ret hakkını açık bir şekilde koruyan Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi 9. madde ve Birleşmiş Milletler Medeni ve Siyasal Haklar Sözleşmesi 18. madde yükümlülüklerine ve Türkiye’nin vicdani ret hakkını tanıyarak adı geçen maddeleri ihlal ettiğine ilişkin Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi kararları¹ ve Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komitesi görüşüne² karşı askerlik hizmetine vicdani ret hakkını tanımamaya devam etmektedir. Vicdani retçilere yönelik cezaların para cezasına dönüştürülmesiyle niteliksel olarak hafiflediği fakat yaygınlaştığı bildirilmektedir.

Başta cem evleri, Protestan kiliseleri ve Yehova Şahitlerinin ibadet yerleri olmak üzere resmî ibadet yeri statüsünün tanınması konusunda engeller sistematik bir şekilde sürmektedir. Bu konuda Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi tarafından alınmış kararlarda benzer ihlallerin gerçekleşmemesi için Hükümet tarafından alınması öngörülen genel önlemler alınmamıştır.

Din veya inanç topluluklarının örgütlenme özgürlüğü konusunda en çarpıcı sorun 2013 yılından beri seçim yapamayan cemaat vakıflarının örgütlenme özgürlüğünün,

1 Bakınız EK Avrupa İnsan Hakları Kararları Tablosu.

2 Bakınız EK Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komitesi Görüş Tablosu.

seçimin yapılabilmesi için gerekli düzenlemelerin yapılmaması nedeniyle fiilen askıya alınmış olmasıdır. Vakıflar Genel Müdürlüğü Ocak 2013 tarihinde yayınlamış olduğu değişiklik yönetmeliğiyle mevcut yönetmelikteki seçimle ilgili maddeleri yürürlükten kaldırmış ve bunların yerine yeni hükümlerin hazırlanacağını duyurmuştur. Ancak bu raporun yazıldığı tarihte seçime ilişkin yönetmelik halen yürürlüğe girmiş değildir. Türkiye’de hiçbir din veya inanç topluluğu, inanç topluluğu olarak tüzel kişilik kazanmamaktadır. Dini amaçlı dernek kurulabilmektedir ve bu formül birçok din veya inanç topluluğu için belirli bir tüzel kişilik kazanıp kamusal alanda gerek ibadet yeri gerekse hayır ve benzeri etkinlikleri gerçekleştirebilmeleri için yararlı olmuştur. Medeni Kanun’da yer alan, “belirli bir cemaati desteklemek amacıyla vakıf kurulamaz” sınırlaması, kısa bir süre önce Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’nin *Altınkaynak ve Diğerleri Türkiye* kararında tespit ettiği gibi dini toplulukların yeni vakıf kurmaları önünde engel oluştursa da örneğin Bursa Protestan Kilisesi Vakfı gibi bir Protestan vakfının kurulabilmiş olması bu konuda içtihadın değişebileceğine dair olumlu bir örnektir.

Din veya inanç topluluklarının dinî liderlerini seçme ve atamaları konusunda kısıtlamalar belirli topluluklar için geçerli olmaya devam etmektedir. Diyanet İşleri Başkanlığı yapısı içinde din görevlileri, imamlar ve müftülerin atanmasında katılımcı bir süreç izlenmemektedir. Ermeni Ortodoks, Yahudi ve Rum Ortodoks toplulukları da bu konuda kısıtlamaya maruz kalmaktadır. İzlenen dönemde, Ermeni Ortodoks toplumu 84. Patrik Mesrob Mutafyan’ın 2008 yılında hastalanmasıyla görevlerini yerine getirememesi üzerine seçimler konusunda mükerrem müdahalelerle karşılaşmıştır. Son olarak Şubat 2018 tarihinde İstanbul Valiliği’nin Patrik Mesrop Mutafyan’ın halen hayatta olduğu ve yeni Patrik seçimi için koşulların oluşmadığı ve Patrik Vekili Aram Ateşyan’ın halen görevde olduğuna dair yazısıyla seçim sürecine müdahale edilmiş ve seçim engellenmiştir.

Türkiye eğitim alanındaki görevlerini yerine getirirken çocukların düşünce, din ve vicdan özgürlüğü hakkı ve ebeveynlerin çocuklarını kendi dini ve felsefi görüşlerine saygı gösterme yükümlülüklerini tam olarak yerine getiren bir eğitim sistemini halen kurabilmiş değildir. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’nin zorunlu Din Kültürü Ahlak Bilgisi dersleri hakkında Türkiye’nin eğitim hakkını ihlal ettiğini tespit ettiğine ilişkin kararlarına karşın dersin içeriği ve bu derslerden muafiyet uygulaması uluslararası insan hakları hukuku ile uyumlu hale getirilmemiştir. Seçmeli din dersleri halen Türkiye’deki din, inanç ve felsefi dünya görüşleriyle ilgili çeşitliliğe cevap vermemektedir. Ayrıca okullarda seçmeli derslerin din derslerini de içeren paketler şeklinde sunulması nedeniyle birçok öğrenci tercih etmediği halde seçmeli din dersini almak zorunda kalmaktadır. Okullarda başörtüsü serbestisi, Cuma namazlarına katılım konusunda kolaylaştırma, mescid açılması ve Kutlu Doğum Haftası kutlamaları bağlamında gerçekleştirilen etkinlikler okullarda sadece tek bir dinin sembol ve uygulamalarına alan açıldığını göstermektedir. Diğer din veya inançların sembolleri, dini uygulamaları veya farklı din veya inançlarda önemli sayılan kişi veya özel günlerle ilgili kutlama veya etkinlikleri için kamusal alanda serbestlik bulunmamaktadır. Eğitim alanında inanç özgürlüğü ve çoğulculuk tüm kesimler için bir sorun olmaya devam etmektedir. Milli Eğitim Bakanlığı’nın eğitim sisteminde reform çalışmaları din veya inanç özgürlüğü hakkını yeterince dikkate almamaktadır.

Temmuz 2015 tarihinde başlayan ve Güneydoğu Anadolu bölgesinin çeşitli illerinde devam eden güvenlik operasyonları ve sonrasında gelişen olaylar bölgede can kaybı, kültürel mirasın zarar görmesi ve başka ciddi ve yaygın insan hakları ihlallerine yol açmıştır. Diyarbakır’ın Sur Mahallesi’nde yoğun bir şekilde yaşanan çatışmalar

sırasında ve sonrasında yaşanan süreçte din veya inanç özgürlüğünü etkileyen gelişmeler yaşanmıştır ve bunların etkisinin halen sürdüğü görülmektedir. Yaşanan kayıpların Sur ilçesinde küçük bir nüfusa sahip olan Ermeni ve Süryani cemaatlerinin üzerindeki etkisi kuşkusuz ağır olmuştur ve bu toplulukların Diyarbakır'da gelişerek varlıklarını sürdürebilmeleri konusunda kaygı vericidir.

23 Eylül 2012 tarihinden itibaren yeni bir hak arama yolu olarak Anayasa Mahkemesi'ne bireysel başvuru Türk hukukuna girmiştir. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi içtihadını dikkate alan Anayasa Mahkemesi Türkiye'deki din veya inanç özgürlüğü ve bununla kesişen örgütlenme özgürlüğü, eğitim hakkı, mülkiyetin korunması gibi konularda önemli değişimlere yol açabilecek ve açması gereken yeni bir aktördür. Ne var ki, henüz az sayıda din ve vicdan özgürlüğü kararı verilmiştir ve kilit inanç özgürlüğü konularında başvurular değerlendirilmeyi beklemektedir. Bunlar arasında Anayasa Mahkemesi Genel Kurulu'na sevk edilen vicdani ret hakkı ile ilgili bir başvuru da bulunmaktadır. Mahkeme dini toplulukların mülkiyetinin korunmasına, ezan sesinin yüksek olması, Aya Sofya Müzesi'nin kullanılmasına ilişkin kabul edilmezlik kararları vermiştir. Öte yandan başörtüsüne ilişkin Anayasa Mahkemesi Genel Kurulu tarafından verilen Tuğba Aslan kararı, Anayasa Mahkemesi'nin başörtüsü konusunda yeni ve özgürlükçü pozisyonunu ortaya koyması açısından önemli bir gelişme olmuştur.

Başta Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi kararları olmak üzere uluslararası insan hakları koruma mekanizmalarının din veya inanç özgürlüğü hakkı ile bağlantılı olarak vermiş oldukları karar ve tavsiyeler etkili bir şekilde hayata geçirilmemektedir. Zorunlu Din Kültürü Ahlak Bilgisi dersleri, vicdani ret, ibadet yerlerinin statüsü ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kaynaklarının Alevi topluma yönelik din hizmetlerine aktarılması ile ilgili kararlara ilişkin genel önlemlerin etkili bir şekilde uygulanması Türkiye'de din veya inanç özgürlüğünün korunmasında önemli ölçüde iyileşme sağlayabilecek niteliktedir. Bu sebeple kamu kuruluşları, sivil toplum kuruluşları ve uluslararası insan hakları izleme kuruluşları için bu kararların icrasının izlenmesi önceliklendirilmelidir.

2. YÖNTEM

İnsan hakları izleme, belgeleme ve raporlama çalışmasının temel amacı, başta hükümetlerin uygulamaları olmak üzere, insan hakları uygulamaları ile ilgili objektif ve somut verilere dayalı bilgi sağlamak, yasa ve uygulamalarda uluslararası hukuk standartlarıyla ilgili uyumsuzlukları, kalıpları ve eğilimleri tespit etmek ve mevzuat ve uygulamanın uluslararası insan hakları hukuku ile uyumlu hale gelmesi için alınması gereken önlemleri belirlemektir.³

Türkiye’de Din veya İnanç Özgürlüğü Hakkını İzleme Raporu, Ocak 2016 – Mart 2019 yılında tarihleri arasında Türkiye’de inanç özgürlüğüne ilişkin olarak mevzuat, uygulama, idari ve yargı kararları ve diğer gelişmeleri kaydetmek ve değerlendirmek amacıyla hazırlanmıştır. Çalışma, inanç özgürlüğü hakkının uluslararası hukukta öngörülen bileşenlerini ve inanç özgürlüğünün diğer anahtar haklarla kesişen alanlarını temel almaktadır.

Bu izleme faaliyeti sadece uluslararası hukuktan doğan yükümlülüklerle ilişkin yasal norm ve kurallarla sınırlı değildir, mahkeme kararlarını ve uygulamayı da kapsamaktadır. Bu bağlamda Anayasa Mahkemesi’nin bireysel başvuru kararları ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi ve Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komitesi kararları ve bunların icrası da takip edilmektedir. Ek olarak Birleşmiş Milletler Evrensel Periyodik İnceleme mekanizması çerçevesinde din veya inanç özgürlüğü alanında Türkiye’ye yönelik tavsiyelerin uygulanması da incelenmektedir.

İnsan hakları ihlallerinin ortaya çıkarılması amacıyla yapılan gözlem ve izleme faaliyeti, aktif olarak veri toplamayı ve bu verilerin doğrulanmasını ve kaydedilmesini içerir. Bu amaçla yapılan izleme faaliyeti çeşitli bilgi toplama ve paylaşım süreçlerinden oluşur. Elinizdeki raporun hazırlanması sırasında ulusal yasa yapım süreçleri ve ilgili mahkeme süreçlerinin izlenmesinin yanı sıra, çeşitli din veya inanç gruplarına ve ateist ve deist gruplara mensup bireyler, ilgili sivil toplum kuruluşları (STK) ve insan hakları savunucularıyla İstanbul, Ankara, Diyarbakır ve Mardin’de yüz yüze veya telefonda görüşmeler, bunun mümkün olmadığı durumlarda ve farklı şehirlerde bulunan ilgili kişilerle yazışmalar yapılmıştır. Medya taraması çalışması da önemli veriler sağlamıştır.

Raporda yer alan verilerin doğrulanması amacıyla, mümkün olabilen hallerde kamu görevlileriyle de görüşmeler yapılmıştır.

3 Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komisyonu, İnsan Hakları İzleme Eğitim Kılavuzu, Cenevre, 2001, s. 9.

3. HUKUKİ ÇERÇEVE

3.1. Uluslararası hukuk

Düşünce, vicdan, din veya inanç özgürlüğü uluslararası insan hakları hukukunun koruduğu temel özgürlüklerden biridir. Evrensel ve bölgesel birçok sözleşme ve siyasi belge bu hakkı güvence altına almaktadır. İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin (İHEB) 18. maddesi,⁴ Birleşmiş Milletler Medeni ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesi'nin (MSHS) 18. maddesi⁵ ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin (AİHS) 9. maddesi, herkesin düşünce, din veya inanç özgürlüğü hakkını güvence altına almaktadır.

1. Herkes düşünce, vicdan ve din özgürlüğüne sahiptir. Bu hak, din veya inanç değiştirme özgürlüğü ile tek başına veya topluca, açıkça veya özel olarak ibadet, öğretim, uygulama ve ayin yapmak suretiyle dinini veya inancını açıklama özgürlüğünü de içerir.
2. Din veya inancını açıklama özgürlüğü, ancak kamu güvenliğinin, kamu düzeninin, genel sağlığın veya ahlâkın, ya da başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması için demokratik bir toplumda zorunlu tedbirlerle ve yasayla sınırlanabilir.⁶

Din veya inanç özgürlüğünün etkin bir şekilde korunması insan hakları katalogunda bulunan başka hükümlerin korunmasına da bağlıdır. Bu açıdan AİHS'nin 9. maddesi hem metin olarak hem de anlamını destekleyen değerlerle ilgili olarak AİHS'nin 10. maddesindeki ifade özgürlüğü ve 11. maddesindeki örgütlenme özgürlüğü ile yakından ilişkilidir. Çocukların eğitiminin ebeveynlerinin felsefi ve dinî inançları gözetilerek düzenlenmesini öngören AİHS'ye ek 1 No'lu Protokolün 2. maddesi de, din veya inanç özgürlüğü hakkını tamamlayıcı niteliktedir.

Birleşmiş Milletler Din veya İnanca Dayanan Her Türü Hoşgörüsüzlüğün ve Ayrımcılığın Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Bildiri bağlayıcı olmamakla birlikte, din veya inanç özgürlüğüne ilişkin uluslararası normların özellikle kolektif boyutunun ortaya konması açısından önemlidir.⁷

Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı'nın (AGİT) din veya inanç özgürlüğüne ilişkin olarak beyan ettiği yükümlülükler de siyasi olarak bağlayıcıdır.⁸

Lozan Barış Antlaşması da Türkiye'de gayrimüslim azınlıkların korunmasına ilişkin önemli hükümler içermektedir.⁹

4 Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi 10 Aralık 1948 tarihinde Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda kabul edilmiştir.

5 Birleşmiş Milletler Medeni ve Siyasal Haklar Sözleşmesi Türkiye açısından 23 Eylül 2003 tarihinde yürürlüğe girmiştir.

6 AİHS 9. madde. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Türkiye açısından 19 Mayıs 1954 tarihinde yürürlüğe girmiştir.

7 BM Din veya İnanca Dayalı Her Türü Hoşgörüsüzlüğün ve Ayrımcılığın Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Bildiri, A/RES36/55.

8 Özellikle bkz. Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı 1989 tarihli Viyana Bildirisi.

9 Lozan Barış Antlaşması, 37-45. madde, 24.07.1923.

3.2. Ulusal hukuk

Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın 24. maddesi din ve vicdan özgürlüğünü korumaktadır:

Herkes, vicdan, dinî inanç ve kanaat hürriyetine sahiptir.
14 üncü madde hükümlerine aykırı olmamak şartıyla ibadet, dinî ayin ve törenler serbesttir.
Kimse, ibadete, dinî ayin ve törenlere katılmaya, dinî inanç ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz; dinî inanç ve kanaatlerinden dolayı kınanamaz ve suçlanamaz.
Din ve ahlâk eğitim ve öğretimi Devletin gözetim ve denetimi altında yapılır. Din kültürü ve ahlâk öğretimi ilk ve ortaöğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında yer alır. Bunun dışındaki din eğitim ve öğretimi ancak, kişilerin kendi isteğine, küçüklerin de kanuni temsilcisinin talebine bağlıdır.
Kimse, Devletin sosyal, ekonomik, siyasi veya hukuki temel düzenini kısmen de olsa, din kurallarına dayandırma veya siyasi veya kişisel çıkar yahut nüfuz sağlama amacıyla her ne suretle olursa olsun, dini veya din duygularını yahut dince kutsal sayılan şeyleri istismar edemez ve kötüye kullanamaz.¹⁰

Anayasa'nın 10. maddesi, herkesin, dil, ırk, renk, cinsiyet, siyasi düşünce, felsefi inanç, din, mezhep ve benzeri sebeplerle kanun karşısında ayırım gözetilmeksizin eşit olmasını ve idare makamları ve kamu hizmetleriyle ilgili her türlü işlemden devlet organlarının bütün vatandaşlara karşı bu ilkeler uyarınca eşit muamele etmesini güvence altına alır.

Anayasa'nın 90. maddesi uyarınca Türkiye'nin taraf olduğu uluslararası insan hakları sözleşmeleri ulusal mevzuatın üstünde yer almaktadır. Buna göre insan haklarına ilişkin uluslararası sözleşme hükümleri ile ulusal mevzuat arasında çatışma olduğu durumlarda, uluslararası sözleşme hükümleri geçerli olacaktır.

Birçok farklı yasa ve yönetmelik din veya inanç özgürlüğünü etkileyecek düzenlemeler içermektedir. Bunlar temel olarak, Türk Medeni Kanunu,¹¹ Dernekler Kanunu,¹² Vakıflar Kanunu,¹³ Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu,¹⁴ İmar Kanunu,¹⁵ Türk Ceza Kanunu,¹⁶ Milli Eğitim Temel Kanunu,¹⁷ Özel Öğretim Kurumları Kanunu,¹⁸ Tekke ve Zaviyelerin Kapatılmasına Dair Kanun ve Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanun¹⁹ ve Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanun²⁰ olarak sıralanabilir.

10 1982 tarihli Türkiye Cumhuriyeti Anayasası. www.tbmm.gov.tr/anayasa.htm.

11 4721 sayılı Türk Medeni Kanunu, 22.11.2001.

12 5253 sayılı Dernekler Kanunu, 4.11.2004.

13 5737 sayılı Vakıflar Kanunu, 20.02.2008.

14 2911 sayılı Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu, 6.10.1983.

15 3194 sayılı İmar Kanunu, 3.05.1985.

16 5237 sayılı Türk Ceza Kanunu, 26.09.2004.

17 1739 sayılı Milli Eğitim Temel Kanunu, 14.06.1973.

18 5580 sayılı Özel Öğretim Kurumları Kanunu, 08.02.2007.

19 677 sayılı Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklar ile Birtakım Unvanların Men ve İlgasına Dair Kanun, Aralık 1925.

20 2879 sayılı Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanun, 3.12.1934.

4. DÜŞÜNCE, DİN VEYA İNANÇ ÖZGÜRLÜĞÜ

4.1. Din veya İnanca Sahip Olma ve Değiştirme Hakkı

Bir din veya inanca sahip olma, inanmama ve din veya inancını değiştirme özgürlükleri düşünce, din ve vicdan özgürlüğü hakkının merkezinde yer alır ve sınırlanamaz.²¹ Türkiye’de, inanma, inanmama veya inancını değiştirme hakkı yasal koruma altındadır. Ne var ki, özellikle İslam’dan farklı bir din, inanç veya dünya görüşüne sahip olanların aile, iş hayatı ve sosyal çevre bağlamında baskı ve ayrımcılığa yaygın bir şekilde maruz kaldığı veya bu riskle karşı karşıya olduğu bildirilmektedir. Bu durumun ateistler, Hristiyanlık dinine geçenler, Aleviler ve gayrimüslim azınlığa mensup bireyler tarafından yaygın bir şekilde deneyimlendiği anlaşılmaktadır. Bireysel vakalar üzerinden hak arama yollarının çeşitli sebeplerle (ispatlama zorluğu, daha fazla baskı görmekten çekinme, din veya inancını açıklamak istememe, işini kaybetme korkusu vb.) pek etkili olmadığı bu gibi durumların önlenmesine yönelik genel ve yaygın önlemlere ihtiyaç duyulmaktadır.

- Düşünce, din ve vicdan özgürlüğünün herkesin hakkı olduğu ve bu hakkın din veya inanmama ve din veya inancını değiştirme hakkını da kapsadığı konusunda ilgili devlet kurumları ve STK’lar tarafından başta eğitim ve istihdam alanlarında olmak üzere toplumsal farkındalık yaratılmalıdır.

4.2. Din veya İncinını Açıklamama Hakkı

Hiç kimse inancını açıklamaya zorlanamaz.²²

Bu çerçevede önemli bir gelişme, 2016 yılında kullanıma giren yeni yongalı (çipli) ulusal kimlik kartlarının görünür kısmında din hanesine yer verilmemesi uygulamasıdır.²³ Bununla birlikte yonga içerisinde din hanesi yer almakta ve kişiler bu alana “isteğe bağlı olarak” din veya inancını kaydettirebilmektedir. Yetkili kamu görevlileri yonga içindeki kayıtları görüntüleyebilmektedir. Kimlik kartlarında bulunan inanca dair bilgilere hangi kurum ya da personelin ulaşabileceğine dair yapılan bir bilgi edinme başvurusuna, İçişleri Bakanlığı’na bağlı Kimlik Kartları Daire Başkanlığı tarafından verilen yanıtta, Kişisel Verilerin Korunması Kanunu uyarınca bireylerin inancına dair her türlü bilginin nitelikli kişisel veri (hassas) olduğu ve bu bilgilere dair koruma tedbirlerinin kendi kurumları tarafından alınacağı ifade edilmiş, fakat kanunlarda öngörülmesi durumunda ilgili kurumların da bu bilgilere ulaşabileceği belirtilmiştir.²⁴ Kişisel Verileri Koruma Kanunu’na göre din veya inançla ilgili bilgi “nitelikli kişisel veri” sayılır ve ancak ilgili kişinin açık rızasına istinaden

21 AIHS, 9. madde.

22 AlHM, *Sinan Işık – Türkiye*, Başvuru No. 21924/05, 2 Şubat 2010.

23 Hürriyet, “Din Hanesi Kartta Yok”, 16 Şubat 2016.

24 Berke Özenç, “İncinını Açıklamama Hakkı Açısından Türkiye Cumhuriyeti Kimlik Kartlarındaki Din Hanesi”, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 2019 (141), s. 36-37.

işlenebilir, fakat “kanunda öngörülen hallerde” yetkili kurumlar, inanca dair bilgileri kişilerin açık rızası aranmaksızın işleyebilecektir.²⁵

Türkiye’de haklara erişim süreci içinde birçok alanda yaygın bir şekilde kullanılan kimlik kartlarının görünen kısmında din hanesinin bulunmaması olumlu bir gelişmedir. Öte yandan, din alanının yonga içerisinde ve kişilerin isteğine bağlı olarak kaydedilmesi hakkı olsa da, aile kütüğü ve kimliklerde din alanının bulunması ayrımcılık riski barındırmaya devam etmektedir. Bu alanda, İslam’dan farklı bir din belirtilmiş olması veya bu alanın boş bırakılmasının kamu görevlileri tarafından görüntülenebilmesi, din veya inanç temelli ayrımcılık riski içermektedir.

Ek olarak, bu alanı boş bırakmak istedikleri halde Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi (DKAB) dersinden muaf olma hakkını kullanabilmek için bu alanı boş bırakamayan Yahudi ve Hristiyan öğrenciler için de din veya inancını açıklamaya zorlanma durumu ve ayrımcılık riski geçerliliğini korumaktadır. Milli Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü tarafından 3 Şubat 2015’te valiliklere gönderilen yazıyla, azınlık okulları dışında kalan ilk ve ortaöğretim kurumlarında eğitim alan öğrencilerin DKAB dersinden muaf olabilmek için kimliklerindeki din hanesinde Hristiyan ya da Musevi olduğunun yazılı olması şart koşulmuştur.²⁶ Bu alan boş bırakıldığı takdirde, öğrenci DKAB dersini almak zorunda kalacaktır. Dolayısıyla kişi, din veya inancını açıklama zorunluluğu ile DKAB dersini alma zorunluluğu arasında bırakılmaktadır.

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’nin (AIHM) *Sinan Işık/Türkiye* kararında dile getirdiği üzere, nüfus kayıtlarında veya kimliklerde vatandaşların dinlerinin – zorunlu veya isteğe bağlı olarak– belirtilmesinin kişinin dinini açıklamama hakkıyla örtüşmediğine ilişkin bulgusu geçerliliğini korumaya devam etmektedir.²⁷ Dolayısıyla bu kararın etkili bir şekilde icrası için kimlik kaydında din alanının tamamen kaldırılması gerekmektedir.

- › Nüfus kayıtlarında yer alan din alanı kaldırılmalıdır.
- › Din alanı kaldırılana kadar bireylerin istedikleri şekilde, kendilerine sunulan liste dışında yer alan bir din veya inancı veya ateizm, agnostisizm gibi dünya görüşlerini belirtmeleri mümkün hale getirilmelidir.
- › DKAB dersinden muafiyet hakkını kullanmak isteyen Hristiyan veya Yahudi öğrencilerin muafiyet hakkından yararlanmak için nüfus kayıtlarında din alanını boş bırakma hakkından feragat etmek zorunda kalmamaları için bu yöndeki beyan yeterli olmalıdır.

25 Kişisel Verilerin Korunması Kanunu, Kanun No: 6698, Resmi Gazete, 29667, 74.2016, 6. madde.

26 Hürriyet, “Din Dersi Muafiyetine Belge Şartı”, 10 Şubat 2015.

27 Sinan Işık kararı, yukarıdaki dn. 22, para. 60.

4.3. İnançına Aykırı Davranmaya Zorlanmama Hakkı

Askerlik Hizmetini Vicdani Ret Hakkı

Din veya inanç özgürlüğü hakkı zorunlu askerlik hizmetini vicdani veya din/inanç temelli ret hakkını da güvence altına almaktadır.²⁸ Türkiye, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin (AİHS) 9. maddesi ve Birleşmiş Milletler Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi'nin (MSHS) 18. maddesi kapsamındaki yükümlülüklerine ve Türkiye'nin vicdani ret hakkını tanımayarak söz konusu hakları ihlal ettiğine ilişkin AİHM kararları²⁹ ve BM İnsan Hakları Komitesi (İHK) görüşüne³⁰ karşın, askerlik hizmetini vicdani ret hakkını tanımamayı ısrarla sürdürmektedir. Bu kararlarda yer verilen vicdani ret hakkının tanınmasına ilişkin genel önlemlerin yanı sıra bireysel önlemler de etkili bir şekilde yerine getirilmiş bulunmamaktadır.

Hükümet, *Osman Murat Ülke Grubu* kararlarıyla bağlantılı olarak Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi'ne sunduğu 24 Eylül 2018 tarihli eylem planında zorunlu askerlik hizmetine alternatif olarak 3 Ağustos 2018 tarihinde yürürlüğe giren yeni bir yasayla³¹ bedelli askerliğin mümkün hale getirildiğini bildirmiştir.³²

Bedelli askerlik hizmetinin insan hakları yükümlülükleriyle bağdaşır bir alternatif hizmet olarak kabul edilmesi mümkün görünmemektedir. Başkaca sebeplerin yanı sıra, bedelli askerlik belirli bir mali külfet içeren bir seçenektir; herkes açısından erişilebilir değildir – örneğin, askerlik hizmetine başladıktan sonra vicdani ret açıklaması yapanlar, yaş ve benzeri koşulları yerine getiremeyenler bedelli askerlik seçeneğinden yararlanamamaktadır; bedelli askerlik hizmetinden yararlananlar yine de belirli bir süre için temel askerlik eğitimini yerine getirmek ve üniforma giymek zorunda bırakılmaktadır. Dolayısıyla insan haklarıyla uyumlu bir alternatif hizmet seçeneğine ilişkin düzenleme yapma zorunluluğu geçerliliğini hâlâ korumaktadır.

Askerlik şubelerinin vicdani retçi olan bireyleri yoklama kaçağı veya bakaya olarak tespit etmeleri üzerine gelişen süreç, kişileri birçok medeni, sosyal ve ekonomik haktan mahrum etmesi nedeniyle AİHM tarafından *Osman Murat Ülke – Türkiye* kararında “sivil ölüm” olarak nitelendirilmiş bulunmaktadır.³³ Cezaların para cezasına dönüştürülmesiyle bu durumun niteliksel olarak hafiflediği gözlenmektedir. Öte yandan, Genel Bilgi Toplama (GBT) ve benzeri sistemlerde zorunlu askerlik hizmetini yerine getirmeyenlerin kimlik bilgilerinin yer alması dolayısıyla bu kişilerin tespit edilmesinin kolaylaştığı ve böylelikle cezaların yaygınlaştığı bildirilmektedir.³⁴

Vicdani retçiler askerlik hizmetlerini tamamlamamış oldukları için bu yükümlülükleri sürmekte ve askerlik hizmetinin tamamlanmış olması şartı aranan mesleklerle erişememekte ve birtakım insan haklarından yararlanamamaktadır.

28 AİHM, *Bayatyan – Ermenistan*, Başvuru No. 23459/03, 7 Temmuz 2011.

29 Bkz. EK – Avrupa İnsan Hakları Kararları Tablosu.

30 Bkz. EK – Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komitesi Görüş Tablosu.

31 7146 sayılı Askerlik Kanunu ile Diğer Bazı Kanunlarda ve 663 sayılı Kanun Hükmünde Kararnamede Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun, 30498 sayılı ve 3 Ağustos 2018 tarihli Resmi Gazete'de yayınlanmıştır.

32 Türkiye Hükümeti tarafından Bakanlar Komitesi'ne gönderilen eylem planı, 17 Eylül 2019, [https://hudoc.exec.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22:%5B%22osman%20murat%20c3%BC%22%22EXECIdentifier%22:%5B%22DH-DD\(2018\)938E%22%5D%7D](https://hudoc.exec.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22:%5B%22osman%20murat%20c3%BC%22%22EXECIdentifier%22:%5B%22DH-DD(2018)938E%22%5D%7D).

33 AİHM, *Osman Murat Ülke – Türkiye*, Başvuru No. 43965/04, 24 Nisan 2006, para. 62.

34 Vicdani Ret Derneği temsilcisiyle yapılan görüşme, Haziran 2019.

Yehova Şahidi olan bir başvurucu tarafından AYM'ye bireysel başvuru mekanizması çerçevesinde yapılan başvuru 2016 yılında AYM Genel Kurulu'na sevk edilmiş olup halen karara bağlanması beklenmektedir.³⁵

- Vicdani ret hakkı uluslararası insan hakları standartlarıyla uyumlu bir şekilde tanınmalıdır.
- Sivil ve cezalandırıcı niteliğe sahip olmayan alternatif hizmet olanağı hayata geçirilmelidir.
- Vicdani retçilerin başvurularını yapabilecekleri tarafsız bir başvuru mekanizması oluşturulmalıdır.
- Askerlik hizmetini yapmayı reddeden kişilere yönelik idari para cezası uygulamasına son verilmelidir.
- AIHM ve BM İnsan Hakları Komitesi'nin vicdani ret hakkıyla ilgili kararları etkili bir şekilde uygulanmalıdır.

35 Bianet, "Vicdani Ret AYM Genel Kurulu'nda", 23 Şubat 2016.

5. DİN VEYA İNANCINI AÇIKLAMA HAKKI

5.1. İbadet Etmek Yoluyla Dinini veya İnancını Açıklama Hakkı

Herkes ibadet etmek suretiyle din veya inancını açıklama hakkına sahiptir.³⁶

İzleme ve raporlama döneminde özellikle din veya inanç özgürlüğünün cinsiyet boyutuyla ilgili öne çıkan bir konu kadınların camilerde ibadet etme hakkıyla ilgili olarak ortaya çıkmıştır. Kadınlar Camilerde hareketi 2017 yılında başlattıkları kampanya ile “Kadınların cami cemaatine daha etkin bir şekilde katılımının sağlanmasının yollarını açmak ve camilerin düzenlenmesinden sorumlu mekanizmaları bu talepler doğrultusunda harekete geçirmek” amacıyla çalışmaktadırlar.³⁷ Türkiye’de tüm camilerin Diyanet İşleri Başkanlığı yönetimi altında bulunduğu ve kadın ve erkeklerin ibadetlerini gerçekleştirmeleri konusunda kuralları belirleme ve uygulama konusunda tekele sahiptir. Bu durumda kadınların camilere erişimini sağlama konusunda devlete pozitif yükümlülükler düşmektedir. Uygun fiziksel koşulların sağlanması ve kadınların camilerdeki ibadetlerine müdahale edilmemesini sağlamak bu yükümlülükler arasındadır.

Kadınlar için camilerde ibadet yerlerine erişim için gerekli koşullar oluşturulmalı kadınların cami cemaatinin bir parçası olarak kararlara katılımı için önlemler alınmalıdır.

³⁶ AIHS, 9. madde.

³⁷ Kadınlar Camilerde aktivistleriyle görüşme, Ekim 2018.

5.1.1. İbadet Yerlerine Yönelik Saldırı ve Tehditler

Gerek görüşme gerçekleştirdiğimiz kişilerden alınan, gerekse izleme çalışmalarımız sonucu ulaştığımız veriler inanç topluluklarına ve/veya dinî/ruhanî önderlere yönelik tehdit ve saldırıların devam ettiğine ve çoğu zaman da cezasız kaldığına işaret etmektedir. Özel güvenlik önlemleri almak zorunda kalan topluluklar ağır bir mali yük altında taşımaktadırlar.

2016

Temmuz 2015- Haziran 2016 tarihleri arasında Diyarbakır'ın Sur ilçesindeki çatışmalar sebebiyle Ulu Camii, Fatih Paşa Cami, Fatih Paşa Cami Şafiler Bölümü, Şeyh Muttahhar Cami, Dört Ayaklı Minare, Ermeni Katolik Kilisesi, Ermeni Protestan Kilisesi, Arap Şeyh Cami, Kadı Camii, Hasırlı Mescidi ve Nasuh Paşa Cami, Surp Giragos Kilisesi ve Mar Petyun Keldani kiliseleri de zarar görmüştür.³⁸

Ocak 2016'da Süryani Kadim Meryem Ana Kilisesi binası ve rahip evinin bulunduğu yere yapılan saldırılar nedeniyle rahip Akbulut kilise yerleşkesini terk etmek zorunda kalmıştır.³⁹

19 Haziran 2016 tarihinde Antakya'nın Emek Mahallesi'nde bulunan Yahudi mezarlığına giden ziyaretçiler mezarlığın duvarının yıkılmış, kapısının kırılmış ve ailelere ait bazı mezar taşlarının kırılmış olduğunu bildirmiştir.⁴⁰

16 Temmuz 2016 gecesi Trabzon'daki protestocular arasından çıkan yaklaşık 10 kişilik bir grubun Santa Maria Katolik Kilisesi'ne tekbir getirerek saldırdığı bildirilmiştir. Kiliseye kaldırım taşları atarak camlarını kıran grubun yanlarında getirdikleri çekiçlerle kilisenin kapısını kırmaya çalışmıştır. Kilise çevresindeki evlerde oturanların uyarıları ve tepkileri üzerine saldırganlar kiliseden uzaklaşmıştır.⁴¹

16 Temmuz 2016 gecesi sokağa inenler arasında bir grubun tekbir getirerek Malatya Protestan Kilisesi'ni taşıdığı bildirilmiştir. Saldırıda kilisenin camları kırılmıştır. Gece olması nedeniyle kimsenin içinde bulunmadığı kilise binasında maddi hasar meydana gelmiştir.⁴²

2017

Mart 2017'de Ankara'da Hristiyanlık içerikli yayınlar yapan Radyo Shema'ya tehdit içeren bir mektup gönderildiği bildirilmiştir.⁴³

Temmuz 2017'de İzmir Yeni Doğuş Kilisesi'nin önünde İncil yakıldığı, yakılan İncil'in kilisenin kapısı önüne bırakıldığı bildirilmiştir. Failler belirlenmemiştir.⁴⁴

20 Temmuz 2017'de İstanbul'da bulunan Neve Şalom Sinagogu önünde Alperen Ocakları tarafından yapılan basın açıklamasının ardından sinagog önünde toplanan kişiler arasından bir grubun sinagog kapısını tekmeleyip kapıya taş attığı rapor edilmiştir. Olay üzerine Neve Şalom Sinagogu Vakfı, Türkiye Hahambaşılık Vakfı ve İnsan Hakları Derneği'nden bazı üyeler şikâyetçi olmuşlardır. Sinagog tarafından

38 Kaynak: Birgün, "Diyarbakır'ın tarihi surları da çatışmalarda zarar gördü", 05.10.2015, Hürriyet, "Sur'da hasar gören Kurşunlu Camii'nde restorasyona başlandı", 7 Eylül 2016.

39 DiyarbakırSöz, "Kiliseyi Terk Etti" 30 Ocak 2016 .

40 Tigris Haber, "CHP: Hatay'daki Yahudi mezarlarına kim saldırdı?" 19 Haziran 2016.

41 Agos "Trabzon ve Malatya'da Kiliselere Saldırı", 18 Temmuz 2016.

42 Agos "Trabzon ve Malatya'da Kiliselere Saldırı", 18 Temmuz 2016.

43 Radyo Shema yetkilileriyle görüşme, Haziran 2018.

44 Protestan Kiliseler Derneği yetkilileriyle görüşme, Ekim 2018.

sinagoga yerleştirilmiş olan güvenlik kameraları görüntüleri üzerinden sadece bir şüpheli tespit edilebilmiş ve iddianame ancak olaydan bir yıl sonra tamamlanmıştır.⁴⁵ 31 Ocak 2018 günü görülen duruşmada, şikâyetlerinin devam ettiğini belirten Neve Şalom Sinagogu Vakfı ile Türkiye Hahambaşılığı Vakfı'nın müdahale talepleri kabul edilirken; İnsan Hakları Derneği'nden G. Yarkın, E. Keskin ve M. Çıldır'ın müdahillik talepleri mahkeme tarafından reddedilmiştir. Müdahillik talebinden bulunan İnsan Hakları Derneği üyeleri duruşma esnasında, davanın kapsamının genişletilmesi, gösteriye katılan diğer kişilerin belirlenmesi, Alperen Ocakları'nın benzer eylemlerde bulunması sebebiyle suç örgütü olarak değerlendirilmesi gerektiğini dile getirmiştir.⁴⁶

22 Temmuz 2017 tarihinde Balat'taki Ahrida Sinagogu önünde toplanan bir grubun ellerinde pankartlarla İsrail aleyhine çeşitli sloganlar attığı ve daha sonra sinagogun kapısına temsili olarak bir x-ray cihazı koyduğu bildirilmiştir. Grup adına Büyük Osmanlı Derneği Genel Başkanı Bayram Demir tarafından yapılan açıklamada tehdit içeren bir konuşma yapılmıştır.⁴⁷

10 Kasım 2017 tarihinde İstanbul Sultangazi'de bulunan Habibler Cemevi'ne kimliği belirsiz kişi veya kişilerce cemevinin camını kırarak içinde ateş bulunan bir kova atmak suretiyle saldırı düzenlenmiştir.⁴⁸ Yangın, o esnada içeride bulunan kişiler tarafından söndürülmüştür. Olayla ilgili soruşturma devam etmektedir.

22 Kasım 2017 tarihinde Malatya'da Alevi ailelerin yoğunlukta yaşadığı Cemal Gürsel Mahallesi'nde bulunan 13 evin kapı ve duvarlarına kırmızı boya ile çarpı işaretleri çizilmiştir.⁴⁹ İşaretleme tarihsel olarak benzer işaretlemelemlerin ardından saldırıya maruz kalmış olan Alevi toplumunda endişe yaratmıştır. Olay Ülkü Ocakları Malatya İl Başkanlığı ve Esnaf ve Sanatkarlar Odası tarafından kınanmıştır.

Kasım 2017'de Bahçelievler Lütuf Kilisesi'nin tabelasının çalındığı bildirilmiştir. Failler tespit edilememiştir.⁵⁰

Aralık 2017'de Balıkesir Kilisesi'ne kilise pastörü ve bir kilise görevlisinin isminin yer aldığı ölüm tehdidi içeren bir yazı bırakılmıştır. Ölümle tehdit edilen kilise görevlisinin yaşadığı evin camları kırılmıştır.⁵¹

2018

45 Gazete Duvar, "Sinagog Saldırısına 1 yıl sonra İddianame", 15 Temmuz 2018.

46 Sanik Kürşat Mican Türk Ceza Kanunu'nun aşağıda belirtilen maddeleri kapsamında yargılanmaktadır:
Madde 213(1): "Halk arasında endişe, korku ve panik yaratmak amacıyla hayat, sağlık, vücut veya cinsel dokunulmazlık ya da malvarlığı bakımından alenen tehditte bulunan kişi, iki yıldan dört yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılır."

Madde 115(1): "Cebir veya tehdit kullanarak, bir kimseyi dini, siyasi, sosyal, felsefi inanç, düşünce ve kanaatlerini açıklamaya veya değiştirmeye zorlayan ya da bunları açıklamaktan, yaymaktan meneden kişi, bir yıldan üç yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılır."

Madde 216(1): "Halkın sosyal sınıf, ırk, din, mezhep veya bölge bakımından farklı özelliklere sahip bir kesimini, diğer bir kesimi aleyhine kin ve düşmanlığa alenen tahrik eden kimse, bu nedenle kamu güvenliği açısından açık ve yakın bir tehlikenin ortaya çıkması halinde, bir yıldan üç yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılır."

Madde 153(1): "İbadethanelere, bunların eklentilerine, buralardaki eşyaya, mezarlara, bunların üzerindeki yapılara, mezarlıklardaki tesislere, mezarlıkların korunmasına yönelik olarak yapılan yapılara yıkmak, bozmak veya kırmak suretiyle zarar veren kişi, bir yıldan dört yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılır."

47 Demokrat Haber, "Balat'taki Ahrida Sinagogu'nun kapısına x-ray cihazı konuldu: İsrail haddini aşmıştır", 23 Temmuz 2017.

48 Cumhuriyet, "Sultangazi'deki Habibler Cemevi'ne Taşlı Saldırı", 9 Kasım 2017.

49 Hürriyet, "Malatya'da Alevilerin Evlerine Atılan Çarpılara Kinama", 23 Kasım 2017.

50 Protestan Kiliseler Derneği Hak İhlalleri Raporu 2018.

51 A.G.K.

30 Nisan 2018 tarihinde Kadıköy Surp Takavor Ermeni Kilisesi'nin önüne çöp yığılmış ve duvarına "Erzurumlu 25 bu vatan bizim" yazısı yazılmıştır.⁵² Kilise sorumlularının güvenlik makamlarıyla temasa geçmesi üzerine yapılan inceleme ve soruşturma sonucunda, kilise binasında bulunan ve kilise tarafından taktırılmış olan kamera görüntülerinin incelenmesiyle olayın faili tespit edilmiş olup kendisinin akli dengesinin yerinde olmadığı bildirilmiştir. Türk Ceza Kanunu'nun "Akıl hastalığı nedeniyle işlediği fiilin hukuki anlam ve sonuçlarını algılayamayan veya bu fiille ilgili davranışlarını yönlendirme yeteneği önemli derecede azalmış kişiye ceza verilmez. Ancak, bu kişiler hakkında güvenlik tedbirine hükmolunur" hükmünü düzenleyen "akıl hastalığı" başlıklı 32. maddesi ile 57. maddesi kapsamında öngörülen akıl hastalarına özgü güvenlik tedbirlerinin uygulanması istenmiştir. Kilise kapısı önündeki çöpler Kadıköy Belediyesi görevlileri tarafından temizlenmiştir. Kadıköy Belediyesi tarafından sosyal medyada yapılan resmî açıklamada bu saldırının kınandığı dile getirilmiştir. İçişleri Bakanı Süleyman Soylu, Kadıköy Surp Takavor Ermeni Kilisesi'ne yapılan saldırı sonrası İstanbul Ermenileri Patriği Genel Vekili Aram Ateşyan ve Kadıköy Surp Takavor Ermeni Kilisesi Vakıf Başkanı Aram Bükücüyan'ı arayarak geçmiş olsun dilekelerini iletmiştir.

Surp Takavor Ermeni Kilisesi

3 Mayıs 2018 tarihinde, Bursa'da bulunan Kestel Hacı Bektaş-ı Veli Kültür Merkezi ve Cemevi'nin duvarlarına ve çevresine, yüzü maskeli ve kimliği belirsiz bir kişi tarafından hakaret ve küfür içeren yazılar yazılmıştır. Cemevi görevlilerinin haber vermesi üzerine Bursa Emniyet Müdürlüğü ile Kestel ilçe Emniyet Müdürlüğü ekipleri tarafından şüphelinin yakalanması için başlatılan soruşturma devam etmektedir.⁵³

4-5 Haziran 2018 tarihlerinde, Mardin Büyükşehir Belediyesi tarafından yerleştirilmiş olan, Mardin Protestan Kilisesi'ni tarihî öneme sahip mekân olarak belirten ve ziyaretçilere yol gösteren tabelalar kimliği belirsiz kişiler tarafından birkaç kez kırılarak yerlerinden sökülüştür. Aynı olayın 2017 yılında da gerçekleşmiş

52 Surp Takavor Ermeni Kilisesi'nin basın açıklaması, 30 Nisan 2018.

53 Evrensel, "Kestel Cemevi'ne İrkçi Saldırı", 4 Mayıs 2018.

olduğu bildirilmiştir. Konu ile ilgili suç duyurusunda bulunulmuş, ancak failer yakalanamamıştır.⁵⁴

17-18 Haziran 2018 tarihlerinde Erbakan Vakfı Mardin temsilcisi, sosyal medya üzerinden, Mardin Protestan Kilisesi ve kilisenin din görevlisini hedef alan, hedef gösteren ve teşhir ederek tehdit eden bir açıklamada bulunmuştur. Kilise tabelasının cami tabelasıyla yan yana olmasının camiye hakaret sayıldığını savunan kişinin açıklaması Mardin yerel gazetesinde de yayınlanmıştır. Konu ile ilgili olarak Mardin Valiliği'ne bilgi verilmiş ve savcılığa suç duyurusunda bulunulmuşsa da henüz sonuca ulaştırılmamıştır.⁵⁵

2019

20 Ocak 2019 tarihinde Mardin Protestan Kilisesi'nin Pazar ibadeti sırasında kilise binası kapısına üç kişi tarafından bir ses patlayıcısı atıldığı bildirilmiştir. Olay sırasında çevrede bulunan mahalle bekçileri, yaşları 20-22 arasında bulunan üç kişiyi yakalamış, bu kişiler hakkında suç duyurusunda bulunulmuştur. Şüpheliler ifadeleri alındıktan sonra serbest bırakılmıştır.⁵⁶

23 Şubat 2019 tarihinde gece 10.30 sularında İstanbul'un Balat semtinde yer alan Surp Hreşdagabet Ermeni Kilisesi'nin duvarına kimliği belirsiz kişi ya da kişiler tarafından tehdit içeren ifadeler yazılmıştır.⁵⁷ Mardin Protestan Kilisesi'nde sürekli olarak polis koruması bulundurulmaktadır.

Surp Takavor Ermeni Kilisesi

Saldırıların sonrasında sosyal medyada yapılan paylaşımlarda da önyargı ve nefret içerikli söylemler göze çarpmaktadır.

54 Mardin Protestan Kilisesi din görevlisiyle görüşme Ekim, 2018.

55 Mardin Protestan Kilisesi din görevlisiyle görüşme Ekim, 2018.

56 Mardin Protestan Kilisesi din görevlisiyle görüşme Mayıs, 2019.

57 Ermeni Patrikliği'nin Facebook sayfası.

28 Mart 2019 gecesi İzmir'in Konak ilçesinde bulunan Beth İsrail Sinagogu'na molotof kokteylli bir saldırı düzenlenmiştir. Emniyet Müdürlüğü ekipleri tarafından başlatılan soruşturma üzerine zanlı "İbadethanelere zarar verme" suçlamasıyla tutuklanmıştır.⁵⁸ Zanlı saldırıyı "İsrail'i protesto" için yaptığını öne sürmüştür.

- İyi Uygulama: Protestan Kiliseler Derneği 2018 yılında en iyi iletişimin Emniyet güçleri ile kurulduğunu bildirmiştir. Emniyet güçlerinin güvenlik konularında kilise topluluklarıyla diyalog halinde olarak güvenlik önlemlerinin topluluğu rahatsız edecek veya taciz edecek şekilde uygulanmaması konusunda hassasiyet göstermeleri ve güven artırıcı önlemler almış olmaları neticesinde Protestan toplumu büyük ölçüde ibadet ve kutlamalarına sorunsuz gerçekleştirebilmiştir.

- > İbadet yerlerinin ve inananların güvenliği etkili bir şekilde sağlanmalıdır.
- > Saldırı ve tehditler etkili bir şekilde soruşturulmalı ve cezasız bırakılmamalıdır.
- > İçişleri Bakanlığı ve Adalet Bakanlığı din veya inanç temelli nefret suçlarını izlemeli, raporlamalı ve önleyici önlemler almalıdır.

5.1.2. İbadet Yeri Kurma Hakkı

Herkes din veya inancını ibadet yoluyla açıklama hakkına sahiptir ve bu hak ibadet yeri kurma ve yaşatma hakkını da kapsamaktadır.⁵⁹ İbadet yeri kurmakla resmî olarak ibadet yeri statüsü otomatik şekilde kazanılmamaktadır. Dolayısıyla, ibadet yeri olarak kullanılan her yer ibadet yeri statüsüne sahip değildir. İbadet yeri statüsüne sahip olmayan mekânlar bu statüye sahip olan mekânların yararlandığı ayrıcalıklardan yararlanamamaktadır. Türkiye'de Alevi cemevleri, Protestan kiliseleri ve Yehova Şahidi ibadet yerleri ibadet yeri statüsü edinme konusunda sistematik engellerle karşılaşmaktadır.

Gayrimüslim sığınmacıların gönderildikleri şehirlerde ibadetlerini yerine getirebilmelerinin her zaman güvence altına alınmadığı bildirilmektedir.

Cemevleri açısından, AİHM tarafından karara bağlanmış olan *Cumhuriyetçi Eğitim ve Kültür Merkezi Vakfı – Türkiye* davası kararı büyük öneme sahiptir; adı geçen dava Yenibosna Cemevi'nin aydınlatma giderlerinin, ibadet yeri olarak tanınan diğer mekânlar açısından olduğu gibi, devlet tarafından karşılanması talebinin "Cemevleri ibadet yeri değildir" gerekçesiyle reddedilmesi ile ilgilidir.⁶⁰ AİHM bu davayla ilgili verdiği kararında AİHS'nin ayrımcılık yasağını içeren 14. maddesinin 9. madde ile bağlantılı olarak ihlal edildiğini tespit etmiştir.

Her ne kadar genel bir mevzuat ve uygulama değişikliği sağlanmamış olsa da, yargı kararları ile bazı cemevleri için AİHM kararı ışığında elektrik faturalarının Diyanet İşleri Başkanlığı bütçesinden ödenmesine karar verilmiştir. Örneğin, Tarsus'da bulunan Cem Vakfı Yenice Şubesi ile Sıtkı Baba Cemevi yöneticileri tarafından "cemevlerinin elektrik faturasının devlet tarafından ödenmesi" konusunda açılan davada Tarsus 1.

58 Şalom, "İzmir'de Sinagoga Molotof Kokteylli Atan Saldırgan Yakalandı", 2 Nisan 2019.

59 İnsan Hakları Komitesi, 22 sayılı Genel Yorum Beyanı, para. 4.

60 AİHM, *Cumhuriyetçi Eğitim ve Kültür Merkezi Vakfı – Türkiye*, Başvuru No. 32093/10, 2 Aralık 2014.

Asliye Hukuk Mahkemesi cemevlerinin ibadethane sayılmasına ve elektrik faturasasının Diyanet İşleri bütçesinden ödenmesine karar vermiştir.⁶¹

3194 sayılı İmar Kanunu'nda yapılan değişiklikle 11 Mayıs 2018 tarihinde yürürlüğe giren geçici 16. madde ile hayata geçirilen imar barışı düzenlemesi ibadet yeri olarak kullanılan bazı yapıların elektrik faturalarının Diyanet İşleri Başkanlığı bütçesinden ödenmesine olanak sağlayabilir. Buna göre, cemevleri veya diğer ibadet yerleri, tapulu veya hazine arazisi üzerinde olup olmadığına yahut iskan ruhsatı bulunup bulunmadığına bakılmaksızın, e-devlet sitesi üzerinden herhangi bir maliyeti olmayan başvuru sürecini tamamlayarak ibadet yeri olarak yapı kayıt belgesi alabilir duruma gelmiştir. Yapı sınıfının sadece yapı sahibinin beyanı temel alınarak kaydedilmesi olanağı ile kamu makamlarının kararına bağlı olmaksızın ibadet yerlerine sağlanan bazı ayrıcalıklardan yararlanılması mümkün hale gelebilir.

Cemevleri ibadet yeri statüsüne sahip değildir.

Bu her ne kadar olumlu bir gelişme ise de, bir seferliğe mahsus bu uygulama temeldeki soruna dair etkili bir çözüm sunmamaktadır:

- Başvuru sürecinden yararlanıp başvuru yapmış çok sayıda başvurucu için aydınlatma giderleri henüz Diyanet İşleri Başkanlığı bütçesinden karşılanmamıştır.⁶²
- Bu uygulamayla yapı kayıt belgesinde ibadet yeri olarak belirtilmiş yapıların, tam anlamıyla ibadet yeri olarak tanınmış bulunan yapılarla eşit bir statüye kavuşup kavuşmayacağı hususu belirsizliğini korumaktadır. Örneğin, ibadet yeri olarak beyan edilmiş yapıların şehir imar planında ibadet yeri olarak gösterilip gösterilmeyeceği, elektrik faturalarının Diyanet İşleri Başkanlığı bütçesi tarafından ödenmesi dışında diğer avantajlardan da yararlanıp yararlanamayacakları belirsizliğini korumaktadır.

61 Habercem, "Mahkeme kararı: 'Cemevleri ibadethanedir, elektrik faturası Diyanet tarafından ödenecek'", 13 Aralık 2018.

62 Alevi ve gayrimüslim inanç toplulukları temsilcileriyle yapılan görüşmeler.

sorunlar nedeniyle kilise binası inşaatına başlanamamıştı. Yeşilköy'de Yeşilköy Belediyesi tarafından Süryani toplumuna tahsis edilen arazi eski bir Katolik mezarlığıydı. Yeşilköy Katolik Vakfı, arazinin tapusunun kendilerine verilmesini talep etmiş ve arazinin tahsis edilmesi işlemine karşı dava açmıştı.⁶⁷ Açılan davada İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nin araziye tahsis edemeyeceği belirtilerek işlemin iptal edilmesi ve araziyle ilgili tedbir kararı alınması istenmişti. Dava süreci devam ederken araziye tedbir kararı konulduğu için inşaat çalışmalarına devam edilememişti. Latin Katolik Kilisesi yetkilileri ve Süryani toplumu arasında yoğun görüşmeler sonucunda Katolik Vakfı, arazi üzerindeki tedbir kararını kaldırmıştır, ancak dava süreci devam etmektedir.

Söz konusu kilise, inşaatı tamamlandığı takdirde, Cumhuriyet döneminde ibadet yeri statüsü kazanan az sayıda yeni kilise binasından biri olacaktır. Kilise için Bakırköy Belediyesi tarafından ruhsat verilmiş durumdadır.⁶⁸ Kilise inşaatının iki yıl içinde tamamlanması beklenmektedir.

- İbadet yerlerinin yapımı, ruhsat verilmesi ve şehir planlarında uygun yerlerin ibadet yeri olarak belirlenmesi, ibadet yeri statüsünün tanınması din veya inanç özgürlüğü standartlarıyla uyumlu bir şekilde kolaylaştırılmalı ve ayrımcı olmayan bir şekilde hayata geçirilmelidir.
- İbadet yeri statüsüyle ilgili AİHM tarafından verilen kararların icrası etkili ve ivedi bir şekilde gerçekleştirilmelidir.

Diyarbakır'da Kayıplar – Sur'da Çatışma, Tahribat ve Acele Kamulaştırma

Temmuz 2015 tarihinde başlayan ve Güneydoğu Anadolu bölgesinin çeşitli illerinde devam eden güvenlik operasyonları ve akabinde gelişen olaylar, bölgede can kaybına, kültürel mirasın zarar görmesine ve başkaca geniş ve yaygın insan hakları ihlallerine yol açmıştır.⁶⁹ Diyarbakır'ın Sur Mahallesi'nde yoğun bir şekilde yaşanan çatışmalar sırasında ve sonrasındaki süreçte din veya inanç özgürlüğünü etkileyen gelişmeler ortaya çıkmıştır ve bunların etkisi halen sürmektedir. En yoğun yıkımın güvenlik operasyonlarının hemen sonrasında yaşandığı ve yerlerinden edilmiş kişilerin evlerine geri dönmeleri engellenirken, yetkililerin hafif bir şekilde zarar görmüş binalar ve kültürel miras yapıları da dahil olmak üzere geniş alanları iş makineleri ile yıktığı bildirilmiştir.⁷⁰ UNOSAT uydu görüntüleri, başta Nusaybin, Derik ve Dargeçit (Mardin); Sur, Bismil ve Dicle (Diyarbakır); ve Cizre ve Silopi (Şırnak) olmak üzere Güneydoğu Anadolu bölgesinden yoğun bir yıkıma işaret etmektedir. Bu uydu görüntülerine göre gerçekleştirilen zarar tespitinde, zarar görmüş 1786 yapı saptanmıştır. UNOSAT görüntüleri temel alındığında bu zararın ağır silahlar ve muhtemelen havadan atılan mühimmatı bağlı olduğu düşünülmektedir.⁷¹

Diyarbakır'ın Sur İlçesi çatışmaların yoğun bir şekilde yaşandığı ve çok sayıda ibadet yerinin ve tarihsel olarak gayrimüslim yerleşim mirasının bulunduğu bir alan olması nedeniyle din veya inanç özgürlüğü açısından önem taşımaktadır.

67 Uygur Gültekin, "İstanbul'daki Süryani Kilisesi için Çalışmalar Yeniden Başladı", *Agos*, 25 Ocak 2018.

68 Meryam Ana Süryani Kilisesi Vakfı Başkanı Sait Susin ile görüşme, Nisan 2019.

69 Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Yüksek Komiserliği, *Report on Human Rights Situation in South East Turkey July 2015-December 2016* [Türkiye'nin Güneydoğu Bölgesinde İnsan Hakları Durumu Raporu Temmuz 2015-Aralık 2016], Şubat 2017.

70 A.g.k. Diyarbakır'da görüştüğümüz görgü tanıkları da bu görüşü doğrulamaktadır.

71 Yukarıda dn. 70.

Bu rapor özellikle Sur İlçesi'nde "gavur mahallesi" olarak adlandırılan bölgede din veya inanç özgürlüğü açısından yaşanan gelişmeleri ortaya koymaktadır.

Temmuz 2015'te güvenlik operasyonlarıyla başlayan sürecin din veya inanç grupları üzerindeki etkisi çatışmalar sırasında ve sonrasında olmak üzere ikiye ayrılabilir.

Çatışmalar sırasında güvenlik sebebiyle ve sokağa çıkma yasakları nedeniyle etkilenen mahallelerde kiliselere ve camilere erişim mümkün olmadığı için ibadet yapılamamıştır. Bu süreçte Müslümanlar ibadetlerini Diyarbakır'ın farklı bölgelerinde yerine getirme imkânına sahip olmuş, Protestan Kilisesi Diyarbakır'ın farklı bir bölgesinde bulunan dernek binalarında ibadet için bir araya gelmiş, Süryani ve Ermeni cemaatleri ise ibadetlerini sürdürmemiştir.

"[Çatışmalar sırasında] Kilisemizi ne yazık ki terk etmek zorunda kaldık. Mahallemiz çevresindeki hendek, barikatlar ve çatışma nedeniyle yasak kapsamına alınca çocukları akrabalara gönderdik. Eşimle birlikte kaldık; kiliseyi sonuna kadar bırakmak istemedik. Ancak elektrikler kesildi, su ve telefon kesildi ve çatışmalar başladı gece. Öyle patlamalar oldu ki, kilise sarsıldı, duvarları zarar gördü. Çatı az kalsın başımıza yıkılıyordu. Çıkamadık uzunca bir süre. Kolluk kuvvetlerini aradık, çıkmayın dediler. Dayanamadık. Eşim eline beyaz bir tül bent aldı öyle çıktık, 4 ay bir otele kaldık. İbadetlerimizi yapamadık ibadethanelerde." – Süryani Kadim Meryem Ana Kilisesi Papazı Yusuf Akbulut

Kilise sahipleri kiliselere giremezken bazı hırsızlıkların yaşandığı da bildirilmiştir. Süryani Kadim Meryem Ana Kilisesi'nden bazı elyazmalarının çalındığı bildirilmiştir.

Çatışma sürecinde zarar gören çok sayıda kültürel miras yapısı içinde ibadet yerleri de yer almaktadır. Kamu görevlilerinin açıklamalarına göre Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne veya mülhak vakıflara ait Ulu Camii, Fatih Paşa Camii, Fatih Paşa Camii Şafiler Bölümü, Şeyh Muttahhar Camii, Dört Ayaklı Minare, Ermeni Katolik Kilisesi, Ermeni Protestan Kilisesi, Arap Şeyh Camii, Kadı Camii, Hasırlı Mescidi ve Nasuh Paşa Camii olmak üzere toplam 11 ibadet yeri zarar görmüştür.⁷² Ayrıca bir cemaat vakfı olan Surp Sarkis Giragos Küçük Ermeni Kilisesi Vakfı'na ait olan Surp Giragos Kilisesi ve Keldanî toplumuna ait Mar Petyun Keldanî kiliseleri de zarar görmüştür.

"İbadet yerlerinin yanı sıra tarihî Süryani evlerinin de yok edildiği bir süreç yaşanıyor. Artık yurtdışında yaşayan Süryaniler her yıl 250'şer kişilik kabilelerle gelip eski evlerini ziyaret ederlerdi. Eski evlerin asıl halleriyle korunmaması bu kültür üzerinde de 'tarihî bir soykırım' niteliğinde." Süryani Kadim Meryem Ana Kilisesi Papazı Yusuf Akbulut

Surp Giragos Kilisesi

Diyarbakır'da Ortadoğu'nun en büyük kilisesi olan Surp Giragos Kilisesi en fazla zarar gören yapılar arasındadır ve bu raporun yazıldığı tarih itibarıyla, 2015 yazından beri kiliseye erişim ve kilisede ibadet mümkün olmamıştır.

Surp Giragos Kilisesi'yle ilgili kayıplar Diyarbakır'da Ermeni toplumunun tarihsel kayıpları ışığında daha iyi anlaşılabilir. Diyarbakır'ın merkez tarihi Sur İlçesi'nin

72 Diyarbakır Vakıflar Bölge Müdürü Metin Evsen'in açıklaması için bakınız Hürriyet, "Sur'da hasar gören Kurşunlu Camii'nde restorasyona başlandı", 7 Eylül 2016.

Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı Fatihpaşa Mahallesi'nde bulunan ve 27 Mayıs 1915 yılında çıkarılan "Tehcir Kanununa" kadar metropolitlik merkezine ev sahipliği yapan Surp Giragos Kilisesi, I. Dünya Savaşı sırasında Alman Karargâhı, daha sonrasında ise Sümerbank'ın pamuk deposu olarak kullanılmıştır. 1960 yılından itibaren tekrar ibadete açılan 3000 metrekarelik alan üzerindeki kilisede, Ermenilerin özellikle 1980 yılından sonra batı illeri ve Avrupa ülkelerine göç etmesi sonucu cemaati kalmadığı için ayin yapılamamış, yıllar içinde bakımsızlık yüzünden bazı yerleri çökmüş ve kullanılamaz hale gelmiştir.

Diyarbakır Surp Sarkis Giragos Küçük Ermeni Kilisesi Vakfı tarafından 2008 yılında restorasyon çalışmalarına başlamak üzere karar alınmıştır. Restorasyonun Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından yapılması durumunda kilisenin statüsünün müzeye dönüştürülmesi söz konusu olacağı için restorasyon için gereken kaynağın bulunması amacıyla özellikle yurtdışındaki Ermeniler arasında yoğun çalışmalar yürütülmüştür. Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi bu projeye 1 milyon Liralık katkı sunmuştur. Kilise ana binası, bahçe içindeki küçük kilise, papaz evi, mutfak ve okul binası aslına uygun olarak restore edilmiştir.

Van'daki Aktamar Kilisesi'nden farklı olarak, buradaki vakfın aktif bir cemaat vakfı olması ve tapusunun Surp Sarkis Giragos Küçük Ermeni Kilisesi Vakfı'na ait olması sebebiyle Surp Giragos Kilisesi'nde ayin yapılması ve binanın toplumsal faaliyetler için kullanılması izne tabi değildir. Kilise, Türkiye Ermenileri Patrikliği Patrik Genel Vekili Başpiskopos Aram Ateşyan tarafından kutsama yapıldıktan sonra 23 Ekim 2011 tarihinde Türkiye ve dünyanın birçok ülkesinden gelecek Ermenilerin katılımıyla gerçekleştirilen ayinle yeniden ibadete açılmıştır.

Surp Giragos Kilisesi'nin uğradığı tahribatın ve 4 yıl boyunca kullanılamamış olmasının etkisi restorasyonun sağladığı canlanma göz önüne alındığında daha iyi anlaşılabilir:

Surp Giragos Kilisesi iç görünüm

“2008’de Surp Giragos Kilisesi, Ermeni Vakfı Yönetim Kurulu bir karar alıp kiliseyi onarınca, o zamanın biraz da barış süreci denilen sürece denk gelmiş olmasıyla, iyi bir rahatlama dönemine denk geldi. O ara, şimdiye kadar, tahminen 30 kişiye yakın vaftiz yapıldı. Zaten buradaydılar. Diyarbakır Ermenileriydi. Müslüman olmuşlardı. Tekrar kendi kimliklerine döndüler. Şu anki Diyarbakır Ermeni nüfusu böyle. Ama niteliksel olarak çok önemli bir yerdeler. Dedim ya, Diyarbakır Ermenileri çoktu, kiliseleri çoktu... 100 yıl önce 13 tane Ermeni kilisesi varken, şu anda Diyarbakır’da 4 tane Ermeni kilisesi var. Surp Giragos Ermeni Kilisesi, Katolik Ermeni Kilisesi, Protestan Ermeni Kilisesi, Surp Sarkis Ermeni Kilisesi. Surp Sarkis yıkılmış vaziyette tabii. Tamamen değil, ama üstü falan çökmüş durumda. Ama diğer kiliseler kullanılabilir durumda. Muhtemelen vaftiz olanların içinde 50 yaşında olan insanlar da vardı, 30 yaşında olanlar da vardı vs. Dolayısıyla şu an itibarıyla, 30-35 tane Hristiyan var. Bir şey daha var, Müslümanlaştırılmış, Müslüman olmuş Ermeni aileler, Ermeniliğini kabul eden; Ermeni kimliğini açıkça belli eden çok sayıda Ermeni de var.” – Surp Giragos Kilisesi Vakfı Yönetim Kurulu üyesi Gafur Türkay

“O çatışmalı süreçte en çok zarar görenlerin başında Ermeniler geliyor. Niye? Çünkü Ermenilerin Surp Giragos Kilisesi onarılmış, dünyada çok güzel bir ses getirmiş; günde 600-700 kişi girip çıkıyordu, ziyarete geliyorlardı. Gerek yurtdışından gerek yurt içinden, değişik illerden insanlar geliyordu. Biz de cemaat olarak çok daha rahatlamıştık. Ayinlerimizi, etkinliklerimizi, bayramlarımızı yapabiliyorduk; bir mekânımız vardı. Dolayısıyla çok pozitif bir hal almıştı. Bir papazımız olması için girişimlerde bulunuyorduk, ki hendek savaşları başladı. En son ayinimizi 2015’in 6. ayında yaptık. Sekizinci ayın 15’inde de bizim Asdvadzadzin Bayramı diye tabir ettiğimiz Meryem Ana adıyla anılan bayramımızı tam yapacaktık, yapamadık. Yurtdışındakiler gelişlerini iptal ettiler. Çatışma süreci başlıyordu.”

Çevre ve Şehircilik Bakanlığı ve Vakıflar Genel Müdürlüğü arasında imzalanan bir protokolle Surp Giragos Kilisesi’nin onarımı kamu kaynaklarıyla gerçekleştiriliyor.

Aynı projeye Surp Giragos Kilisesi yakınında bulunan ve çatışma öncesinde yıkık olan Keldani Kilisesi de dahil edilmiştir. Surp Giragos Kilisesi’nin Nisan 2019 tarihinde başlanan onarımının bir yıl içinde tamamlanması beklenmektedir.

- İyi Uygulama: Diyarbakır’da cemaat vakıflarına ait Surp Giragos Kilisesi ve Mar Petyun
- Keldani Kilisesi’nin onarımının Çevre ve Şehircilik Bakanlığı’nın finansmanı ve Vakıflar
- Bölge Müdürlüğü tarafından, restorasyonunun yapıyla ilgili olarak söz konusu
- kiliselerin yönetimlerinin kararlara katılımıyla gerçekleştiriliyor olması olumlu
- adımlardır. Ne var ki, bu onarıma ancak 2019 yılı baharında başlanmış olmasının geç
- kalınmış bir adım olduğu da not edilmelidir.

Acele Kamulaştırma

Bakanlar Kurulu’nun 25 Mart 2016 tarihli Resmi Gazete’de yayımlanan kararı ile Sur ilçesinde “acele kamulaştırma” kararı alındı. Kararla, ilçedeki 15 mahallede bulunan toplam 368 adadaki 6300 parselin acele kamulaştırılmasına karar verildi:

Diyarbakır İli Sur İlçesi’nde ilan edilen riskli alan sınırları içerisinde bulunan ve ekli listede buldukları yer ile ada ve parsel numaraları belirtilen taşınmazların Çevre ve Şehircilik Bakanlığı tarafından acele

kamulaştırılması, adı geçen bakanlığın 16.03.2016 tarihli ve 2988 sayılı yazısı üzerine 2942 sayılı kamulaştırma kanununun 27'nci maddesine göre Bakanlar Kurulu'nca 21.03.2016 tarihinde kararlaştırılmıştır.⁷³

Kamulaştırılan alan içinde kilise binaları ve müstemilatları da yer almaktaydı. Kiliseler tarafından başlatılan itiraz süreçleri Danıştay'ın kiliselere ilişkin kamulaştırma kararının yürütmesini durdurmasıyla sonuçlanmıştır. Hukuki süreç başarılı da olsa, acele kamulaştırma kararı kilise cemaatleri ve yönetimleri açısından maliyetli ve endişe verici bir süreç yaşatmıştır. Ancak örneğin Diyarbakır Protestan Kilisesi'nin müstemilatını ve bahçesini oluşturan 3 parseli ilişkin kamulaştırma işleminin yürütmesinin durdurulması talebi reddedilmiştir.⁷⁴ Bahçe ve müstemilat kilise binasının bir parçası olmasa da, cemaat hayatının ayrılmaz bir parçası olduğu için topluluk bu karardan olumsuz bir şekilde etkilenmiştir.

Diyarbakır Sur ilçesinde ibadet yerlerinin onarımı kamu kaynaklarıyla en kısa zamanda tamamlanmalıdır.

Diyarbakır'da çok kültürlü yaşamın canlanması için çok boyutlu önlemler alınmalı çatışma ve sonrasındaki süreçte şehirden ayrılanların, başta azınlıklar olmak üzere, dönmesi alınabilecek önlemler din veya inanç toplulukları, sivil toplum kuruluşları ve kamu kuruluşları arasında kapsayıcı bir süreçle belirlenmeli ve uygulanmalıdır.

Acele kamulaştırma kararları sonucu inanç topluluklarının yaşadığı kayıplar adil bir şekilde tazmin edilmelidir.

Çatışma ve sonrasında yaşanan gelişmelerde inanç toplulukları dezavantajlı gruplar olarak değerlendirilmeli ve koruma açısından ek önlemler alınmalıdır.

5.1.3. Din veya İnançlar açısından Özel Öneme Sahip Dinlenme ve Kutlama Günleri

Din veya inançlarca önem atfedilen bayramların kutlanması ve özel istirahat günleriyle ilgili gereklerin yerine getirilmesi din veya inanç özgürlüğü hakkının ayrılmaz bir parçasıdır.⁷⁵ Türkiye'de dini bayram olarak sadece Ramazan Bayramı ve Kurban Bayramı resmî tatil günleri arasında sayılmaktadır.⁷⁶ Ayrıca Hristiyanların genellikle ibadetleri için bir araya geldikleri pazar günleri hafta tatili günü sayılmaktadır. Türkiye'deki çeşitli Alevi grupları, Yahudiler, Hristiyanlar ve Bahailer açısından geçerli olan özel bayram ve dinlenme günleri resmî tatil kapsamı içinde değildir.

İnananların bu özel günlerde aile ve topluluk olarak bir araya gelebilmeleri, inanç ve dinlerinin icaplarını yerine getirebilmeleri kimliklerinin gelişimi ve yeni kuşaklara aktarımı açısından önem taşımaktadır. Ne var ki, gerek devlet kurumlarında gerek eğitim kurumlarında resmî tatil olan günlerin dışında kalan dini bayramlar veya özel günler için izin hakkı bulunmamaktadır.

Son yıllarda Noel (Doğuş Bayramı) dönemlerinde yeni yıl kutlamaları, hediye alışverişi, Noel ve Noel Baba üzerinden dezenformasyona dayalı protesto, kampanya ve medyada yer alan söylemler giderek artmaya ve yaygınlaşmaya başlamıştır.

73 Bakanlar Kurulu'nun 21 Mart 2016 tarihli kamulaştırma kararı.

74 Diyarbakır Protestan Kilisesi Pastörü Ahmet Güvener ile görüşme, 4 Ekim 2018.

75 İnsan Hakları Komitesi, 22 sayılı Genel Yorum Beyanı, para 4.

76 Ulusal Bayram ve Genel Tatiller hakkında 2429 sayılı Kanun, 17 Mart 1981, 19 Mart 1981 tarihli ve 17284 sayılı Resmî Gazete'de yayınlanmıştır.

Hristiyanlıkla ilgili yanlış bilgilerin yayılmasına ve Hristiyanlara karşı önyargıların beslenmesine sebep olabilecek bu durum Hristiyanların bayramlarını kutlamalarını olumsuz şekilde etkileyebilir.

Milli Eğitim Müdürlüğü bünyesinde yer alan kurum ve yetkililerin okullarda “milli değerlerimiz” arasında yeri bulunmayan yeni yıl kutlamalarının yapılması ve “Çocuklara Noel’i anımsatacak herhangi bir etkinlik yapılmaması”⁷⁷ yönünde talimatları dikkat çekicidir. Buna örnek olarak Marmaris İlçe Milli Eğitim Müdürü’nün talimatı verilebilir:

Müdürlüğümüze şifahi olarak bildirilen şikâyetlerden anlaşıldığı üzere; mevzuat dışı, ders ve sosyal etkinliklerle alakası olmayan, değer yargılarımızdan uzak, bazı kutlamalar için öğrencilerin özendirildiği ve öğrencilere yönlendirmeler yapıldığı bilgileri ve şikâyetleri gelmektedir. Dönem ve yıl sonu olması nedeniyle dersleri engelleyecek, öğrencileri farklı alışkanlıklara ve olumsuz davranışlara sevk edebilecek ya da özendirebilecek, eğlence, şans oyunu, çekiliş ve yılbaşı adı altında öğrencileri ekonomik durumlarına göre farklı algılara sokabilecek (yılbaşı hediyeleşmesi, çam süslemesi, Noel baba figürü vb.) milli ve manevi değerlerimizden uzak etkinliklerin yapılmaması ve bir aksaklığa mahal verilmemesi hususunda; Bilgilerinizi ve gereğini önemle rica ederim.⁷⁸

Medyada da benzer nitelikte söylemlere rastlanabilmektedir:

Batılının simgesi Noel’e hayır “Kamu kurumlarında, okullarda sınıflarda ve derslerde bizim kültürümüzle, inancımızla, örfümüzle, âdetlerimizle hiçbir bağlantısı olmayan, içerisinde Hristiyan ve batı kültürünü barındıran Noel Baba, Çam süsleme, huni şapka yapma gibi Hristiyan kültürünü özendiren hiçbir faaliyet yapmayınız. ... Körpe beyinlere de Hristiyanlık inancının ve kültürünün işlenmesine neden olmaktadır.”⁷⁹

Noel dönemlerindeki billboard, poster ve sokak etkinlikleri ile Noel ve yılbaşı kutlamalarını bir gören grupların eleştirileri Noel karşıtlığına dönüşebilmekte ve Hristiyanlar arasında tedirginliğe yol açmaktadır. Bu gösteriler arasında en çarpıcı olanlardan biri 2016 yılının Noel döneminde gerçekleşmiştir.

“Noel’den hayır gelmez”, “Noel Müslümanlığa indirilen bir darbedir” yazılı pankartların yer aldığı gösteride basın açıklaması yapan Anadolu Gençlik Derneği üyesi bir grup, İslam dininde Noel ve yılbaşı kutlamalarının yeri olmadığını; yılbaşı kutlaması, Noel ağacı süslemesi, Noel Baba’nın hediye bırakması gibi adetlerin toplumda kültürel tahribata ve kimlik bunalımına yol açtığını; bu adetlerin yeni yetişen kuşakları kendi öz değerinden koparıp, batının yaşam tarzına alıştırdığını; giderek Hristiyanların değer ve inançlarını benimsemeye götürdüğünü belirtmiştir. Grup basın açıklamasının ardından Noel Baba şeklindeki balon maketin önüne bira

77 Bahçelievler İlçe Milli Eğitim Müdürlüğü’nün yazısı, 2017. Aynı yıl İstanbul’un Küçükçekmece ve İzmir’in Gazemir ilçelerinde de benzer yazıların gönderildiğine dair haberler çıkmıştır. Aralık 2017.

78 DHA, Marmaris İlçe Milli Eğitim Müdürlüğü’nden Okullara Yılbaşı Uyarısı, 28 Aralık 2016.

79 Muhammed Özkılınç, “Batılın Simgesi Noele Hayır”, Referans Gazetesi, 30 Aralık 2018.

kutuları, haç ve enjektör koyduktan sonra şişme Noel Baba'yı sünnet ettikten sonra bıçaklamıştır.⁸⁰

28 Aralık 2017 tarihinde Aydın'ın Nazilli ilçesinde Alperen Ocakları üyesi efe kıyafeti giyen bir grup genç, Belediye Meydanı'na getirdikleri temsili Noel Baba'yı önce darp etti, sonra da başına silah dayayarak "Hristiyan adeti olan Noel'in kutlanmasını" protesto etti.⁸¹

- İyi Uygulama: Museviler tarafından "Işık Bayramı" olarak kutlanan Hanuka Bayramı
- Cumhuriyet tarihinde ilk kez 13 Aralık 2015 Pazar günü halka açık bir alanda devlet
- erkanının katılımı ve Beşiktaş Belediyesi'nin desteği ve organizasyonu ile kutlanmıştır.
- 2016 ve 2017 yıllarında da devam eden bu uygulama 2018 yılında dördüncü kez, bu kez
- Şişli Belediyesi organizasyonu ile yine açık alanda geniş bir katılımı ile kutlanmıştır.
- İyi Uygulama: Geçen yıllarda olduğu gibi 2018 yılında da 27 Ocak Uluslararası Holokost
- Anma Günü etkinlikleri Ankara Üniversitesi ev sahipliğinde Dışişleri Bakanlığı'nın
- katkıları ve Türkiye Hahambaşısı ve Yahudi toplumu temsilcilerinin katılımıyla
- gerçekleştirilmiştir.

- Kamu ve özel sektörde çalışan bireylere resmî olarak tanınan dinî bayramlar dışındaki dinî bayramlarda ve özel günlerde izin kullanma hakkı tanınmalıdır.
- Eğitim kurumlarında hazırlanan sınav programları Türkiye'deki din veya inanç çeşitliliğini dikkate almalıdır.

5.2. Öğretim Yapmak Yoluyla Dinini veya İncancını Açıklama Hakkı

5.2.1. Din veya İncancını Yayma Hakkı

Din veya inanç özgürlüğü hakkı din veya incancını yayma hakkını da içerir.⁸²

İslam dışında din veya inançların öğretilmesi ve yayılmasına yönelik etkinliklere halen yaygın şekilde kuşkuyla bakılmaktadır. Bu kuşku bazen belediyeler tarafından çeşitli etkinliklerde kendi dinlerini/inançlarını tanıtmak isteyen gruplara stant açma izni verilmemesi, bazen de çeşitli medya kanallarında dinlerini yaymak isteyen grupların aktivitelerinin "misyonerlik" olarak damgalanması veya hedef gösterilmesi ile görünür hale gelmektedir.

- Kamu görevlileri din veya incancı yayma hakkını güvence altına almak için proaktif adımlar atmalı; başta eğitim, güvenlik ve yerel yönetim sektörleri olmak üzere bu konuda farkındalık yaratılmalıdır.

80 A24 Haber, "Şişme Noel Baba'yı sünnet edip bıçakladılar!", 30 Aralık 2016, <https://www.a24.com.tr/sisme-noel-babayi-sunnet-edip-bicakladilar-haberi-40083503h.html?h=48>.

81 Cumhuriyet, "Noel Baba'nın başına silah dayadılar, soruşturma açılmadı... Alperen Ocakları açıklama yaptı", 1 Ocak 2017, http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/turkiye/653813/_Noel_Baba_nin_basina_silah_dayadilar__sorusturma_acilmadi..._Alperen_Ocaklari_aciklama_yapti.html

82 AİHM, *Kokkinakis – Yunanistan*, Başvuru No. 14307/88, 25 Mayıs 1993, para. 31.

5.2.2. Din Eğitimi ve Öğretimi Yapacak Okul Açma Hakkı

Herkes din veya inancını öğretim yoluyla açıklama hakkına sahiptir.⁸³ Bu hak din görevlileri ve liderlerini yetiştirmek için eğitim ve öğretim kurumları açma hakkını da içerir.

Türkiye’de inanç özgürlüğünün en fazla kısıtlandığı alanın din eğitimi ve öğretimi alanı olduğu söylenebilir. Bunun başlıca iki sebebi bulunmaktadır. Birincisi, din eğitimi alanında devletin tekeli konumudur. Anayasa’nın 24. maddesine göre “Din ve ahlak eğitimi ve öğretimi Devletin gözetim ve denetimi altında yapılır.” Din eğitimi ve öğretimi yapan özel öğretim kurumları açılmaz.⁸⁴ Yüksek Öğretim Kurumu (YÖK) çatısı altında olmadan, toplulukların kendi kurumlarını kurma ve yaşatma imkânı bulunmamaktadır. Bu durumun sembolleşmiş örneği 1971 yılından beri kapalı olan Heybeliada Ruhban Okulu’dur.

İkinci sebep ise, kamu kaynaklarının sadece çoğunluk inancına mensup olanlara yönelik din eğitimi ve öğretimi hizmetine aktarılmasıdır. Bu durumda diğer inançlara mensup kişi ve gruplar, eğitim-öğretim ihtiyacını kendi mali kaynakları ile karşılamak durumunda kalmaktadır. Bu nedenle bir yandan vergileriyle çoğunluğa yönelik dinî eğitim-öğretim hizmetine katkıda bulunurken, bir yandan da kendi topluluk ve din görevlilerine yönelik alternatif eğitim ve öğretim sağlamak için kaynak geliştirme yüküyle karşı karşıya kalmaktadırlar.

Din görevlisi yetiştirme konusunda kamu kurumları ile dinî topluluklar arasındaki işbirliğine bir örnek olarak Dosteli Yardım Eğitim ve Kültür Vakfı ile Milli Eğitim Bakanlığı’nın ortak projesi olan özel statülü Alevi Lisesi gösterilebilir. Adı geçen lise 2019-2020 eğitim-öğretim yılı için kayıt almaktadır. Bu pilot çalışma kapsayıcı bir süreçle değerlendirilmelidir.

- Her inanç topluluğunun kendi din görevlileri ve önderlerini yetiştirmek amacıyla uygun eğitim ve öğretim kurumları kurmaları için gerekli adımlar atılmalıdır.
- Dini eğitim ve öğretim alanına aktarılan kamu kaynakları tüm inanç gruplarına orantılı bir şekilde paylaşılmalıdır. Bu kaynakların paylaşımı için kurulacak sistem kapsayıcı bir süreçle belirlenmelidir.

5.3. Uygulama Yoluyla İnancını Açıklama Hakkı

5.3.1. Dinî Semboller ve/veya Giysiler

Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine dair 2596 sayılı Kanun uyarınca, hangi din veya mezhebe ait olursa olsun dinî bir statü veya makamı temsil eden kıyafetlerin giyilmesi yasaktır.⁸⁵ Din görevlileri özel kıyafetlerini ancak ibadet yerlerinde giyebilir. Ancak Bakanlar Kurulu kararıyla dinî toplulukların bir temsilcisine kamuya açık alanlarda makamlarını temsil eden kıyafetler giyilmesi amacıyla özel bir izin verilmektedir.

İzleme yapılan dönemde kamu görevlilerinin başörtüsü kullanmasına yönelik serbestliğin kapsamı genişletilmiştir. Emniyet Hizmetleri Sınıfı Mensupları Kıyafet Yönetmeliği’nde (“Kıyafet Yönetmeliği”) yapılan değişiklikle, kadın polislerin kumaş başlık kullanması serbest hale gelmiştir. Buna göre Kıyafet Yönetmeliği’nin

83 AİHS, 9. madde.

84 5580 sayılı Özel Öğretim Kurumları Kanunu, 8 Şubat 2007.

85 Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine dair 2596 sayılı Kanun, 1. madde, 3 Aralık 1934.

7. maddesinin birinci fıkrasının (a) bendine “kep veya bere” ibaresinden sonra gelmek üzere “başını kapatan bayanlar için kumaş başlık” ibaresi eklenmiştir.⁸⁶

- Kimse yasal veya fiili olarak dinsel bir sembol veya giysiyi kullanmaya veya kullanmamaya zorlanmamalıdır.

5.3.2. Dinî Uygulamalarda Geleneksel Olarak Kullanılan Dili Öğrenme ve Kullanma Hakkı

Dini tören veya ibadetlerde geleneksel olarak kullanılan dili öğrenme ve kullanma hakkı din veya inancı açıklama hakkı kapsamında korunmaktadır.⁸⁷ İbadetlerde kullanılan dillerin öğrenilip öğretilmesi, din veya inanç topluluklarının hayatta kalabilmesi ve bireylerin din veya inanç özgürlüklerini etkin bir şekilde kullanabilmesi için önemlidir. Ermenice, Rumca, Arapça, Süryanice ve Kürtçe Türkiye’de ibadetler sırasında kullanılan dillerden bazılarıdır. Ne var ki, bu dillerin öğretimi için kamu kaynaklarına erişim tüm inanç topluluklarına sağlanmamaktadır.

- İbadetlerde geleneksel olarak kullanılan dillerin eğitim ve öğretimi için kamu kaynaklarından ayrımcı olmayan bir şekilde kaynak sağlanmalıdır.

5.3.3. Din Görevlisi Atama Hakkı

Din görevlilerinin atanmasına ilişkin haklar din veya inanç topluluklarının özerklik veya kendi işlerinde özgür olma hakları kapsamında korunmaktadır.⁸⁸ Türkiye’de din veya inanç toplulukları din görevlisi veya ruhani önderler atanması konusunda birbirinden farklı mevzuat ve uygulamalara tabi olmaya devam etmektedir.

Dini Ünvanların Kullanılmasına Yönelik Sınırlamalar

Tekke ve zaviyelerin kapatılması hakkında 1925 yılında yürürlüğe girmiş olan Kanun “şeyhlik, dervişlik, müritlik, dedelik, seyitlik, çelebilik, babalık, emirlik, nakiplik, halifelik, falcılık, büyücülük, üfürükçülük” gibi ünvanları ve bunların hizmetlerini yasaklamaktadır.⁸⁹ Bu bağlamda AİHM Büyük Daire tarafından verilmiş olan *İzzettin Doğan ve Diğerleri Türkiye* kararı Alevi toplumu üzerinden önemli bulgular içermektedir. Devletin Alevi başvuruçuların talep ettiği dinî hizmetleri kamu hizmeti olarak sağlamamasıyla birlikte Alevi toplumunun tanınmaması, Alevilerin din veya inanç özgürlüğü haklarını etkili bir şekilde kullanamamasına neden olmaktadır.⁹⁰ Bu hak inkârı, Alevi toplumunun ibadet yerlerini (cemevi) kullanmasını ve din önderleri olan dedelerin ünvanlarını kullanmasını imkânsız hale getirmektedir. Geçerli ve yeterli gerekçelerin de sunulmamasıyla devlet takdir yetkisini aşmış bulunmaktadır. Bu nedenle şikâyet konusu yapılan müdahale demokratik bir toplumda gerekli addedilmemektedir. 9. madde ihlal edildiğine karar verilmiştir. Ayrıca Alevilerin maruz bırakıldığı farklı muamelenin nesnel ve makul bir gerekçesi bulunmadığı için 9. madde ile bağlantılı olarak 14. madde ihlal edilmiştir.

86 Emniyet Hizmetleri Sınıfı Mensupları Kıyafet Yönetmeliğinde Değişiklik Yapılmasına dair Yönetmelik, 30088 sayılı ve 6 Haziran 2017 tarihli Resmî gazete, 1. madde.

87 BM İnsan Hakları Komitesi 22 sayılı Genel Yorum, para 4.

88 BM İnsan Hakları Komitesi 22 sayılı Genel Yorum para. 4.

89 677 Sayılı Tekke ve Zaviyelerin Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklar ile Bir Takım Ünvanların Men ve İlgasına Dair Kanun, 1. madde, Aralık 1925.

90 AİHM, *İzzettin Doğan ve Diğerleri Türkiye*, Başvuru No. 62649/10, 26 Nisan 2016.

Türkiye 8 Şubat 2017 tarihinde Bakanlar Komitesi'ne sunduğu eylem planında benzer ihlallerin önlenmesi için alınacak genel önlemler konusunda AİHM'in kararı ve başvuruçuların Alevilik tanımını dikkate alarak başvuruçuların talepleri için alınabilecek önlemler konusunda hükümetin değerlendirmeler yapmakta olduğu bilgisini iletmektedir.⁹¹ Bu değerlendirme süreciyle ilgili olarak toplumla bilgi paylaşımı yapılmamıştır.

İzzettin Doğan ve Diğerleri Türkiye kararının etkili bir şekilde icrası için sadece Alevi değil toplumun tüm kesimleriyle katılımcı bir danışma süreci yürütülmesi Türkiye'de kamu hizmeti olarak sunulan din hizmetleriyle ilgili düzenlemenin insan hakları hukuku ve devletlerin tarafsızlık ve eşitlik ilkeleriyle ilgili yükümlülüklerinin gözetilerek iyileştirilmesi için önemli bir fırsat sunmaktadır. Bu bağlamda, toplumun önemli bir kesimi yararlı olsa da, tüm kesimlerinin yararlanmadığı bazı kesimlerin itiraz ettiği ve Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından sunulan din hizmetlerinin tüm vatandaşların vergilerinden karşılandığı not edilmelidir.

- AİHM tarafından verilen *İzzettin Doğan ve Diğerleri* kararının icrası için geniş katılımlı ve şeffaf bir danışma süreci yürütülmelidir. Kamu hizmeti olarak sunulan din hizmetlerinin eşitlik ve tarafsızlık ilkeleri gözetilerek insan hakları hukuku ile uyumlu bir şekilde sunulması amaçlanmalıdır.

Din Görevlileri Serbestçe Atama Hakkı

Türkiye'de Diyanet İşleri Başkanı, il müftüleri ve camilerde görev yapacak olan imamların tamamı kamu görevlileri tarafından atanmakta olup cami cemaatlerinin bu kararlara katılımı için bir mekanizma bulunmamaktadır. Cami cemaatlerinin tercih etmeyeceği kişilerin cami imamı olarak atanabildiği bildirilmektedir.

Diyanet İşleri Başkanlığı yapısı dışında ruhani önderlerin atanması konusunda en fazla müdahaleye maruz kalan gruplar Ermeni Ortodoks, Yahudi ve Rum Ortodoks topluluklarıdır. Ermeni Ortodoks toplumu 84. Patrik Mesrop Mutafyan'ın 2008 yılında hastalanmasıyla görevlerini yerine getirememesi üzerine önce eş Patrik, sonrasında da Patrik seçmek üzere İstanbul Valiliği aracılığıyla İçişleri Bakanlığı'na başvurduğu halde seçimleri özgürce gerçekleştirilememiştir. Devletin müdahalesi sonucunda 2010 yılında Patrik Genel Vekili atanmıştır. Son olarak Şubat 2018 tarihinde İstanbul Valiliği'nin Patrik Mesrop Mutafyan'ın halen hayatta olduğu ve yeni Patrik seçimi için koşulların oluşmadığı ve Patrik Vekili Aram Ateşyan'ın halen görevde olduğuna dair yazısıyla seçim sürecine müdahale edilmiş ve seçim engellenmiştir.⁹²

Protestan Kiliseler Derneği son iki yılda yaklaşık olarak 100 civarında yabancı uyruklu din görevlisinin vize veya ikamet izinlerinin yenilenmemesi gerekçesiyle Türkiye'den ayrılmak zorunda kaldığını bildirmiştir.⁹³ Din görevlisi yetiştirmek için uygun öğretim kurumlarının açılmasının mümkün olmadığı göz önüne alınırsa, Protestan topluluğunun din görevlileri veya öğretmenleri için yabancı ülke vatandaşlarına ihtiyaç duyduğu aşikârdır. Bu nedenle, yabancı din görevlilerinin Türkiye'de bulunmasına izin verilmemesinin bu toplulukları olumsuz bir şekilde etkilediği anlaşılmaktadır. Türkiye'de özellikle Protestan toplumu kiliselerinde görevli olan yabancı din görevlilerinin vize veya ikamet izinlerinin yenilenmemesinin yaygınlaşması ve artması,

91 Türkiye tarafından Bakanlar Komitesi'ne gönderilen 8 Şubat 2017 tarihli yazı.

92 İstanbul Valiliği tarafından Ermeni Patrikhanesi'ne gönderilen 5 Şubat 2018 tarihli yazı.

93 Protestan Kiliseler Derneği Genel Sekreteri ile görüşme, Haziran 2019.

din görevlisi olarak gerçekleştirdiği faaliyetlerle terör örgütünü desteklemekle suçlanan Pastör Andrew Brunson'un yargılanma, tutukluluk, tahliye ve Türkiye'den ayrılma süreciyle açıklanabilir.⁹⁴ Din ve inanç özgürlüğünün yabancı veya vatandaş herkesin hakkı olduğu kuralından hareketle yabancı din görevlileriyle ilgili tedbirlerde din veya inanç özgürlüğü hakkı meselenin merkezinde yer almalıdır.

- Din veya inanç topluluklarının din görevlisi seçme ve atama konusu kendi iç meselesi olup bu bağlamda içişlerine müdahale söz konusu olmamalıdır.
- Türkiye'deki din veya inanç topluluklarının yabancı din görevlisi davet etmesinin ve çalıştırmasının mümkün hale getirilmesi için gerekli, erişilebilir ve ayrımcı olmayan düzenlemeler yapılmalıdır.

5.3.4. Kişinin Din veya İnançına Uygun Bir Şekilde Defin Hakkı ve Mezarlıklar

Mezarlıklarla ilgili yer tahsisi Türkiye'deki inanç çeşitliliğini halen yansıtmamakta ve din veya inanç topluluklarının taleplerini karşılamamaktadır.

Türkiye'de mezarlıkların kurulması ve ölü defin ve nakil işleri belediyelerin yükümlülükleri arasındadır.⁹⁵ Ancak belediyelere yapılan başvurular her zaman olumlu sonuç vermemekte ve iller arasında farklılık göstermektedir. Balıkesir, Bursa ve Yalova'da Hristiyan mezarlıkları için yapılan başvurulara olumlu yanıt verilirken,⁹⁶ örneğin İstanbul Büyükşehir Belediyesi'ne (İBB) yapılan başvuruya yıllardır olumlu bir yanıt alınamamıştır.

Türkiye'de kamu hizmeti için tahsis edilmiş bir krematoryum bulunmamaktadır. Oysa krematoryum açılması yasak değildir. Ölülerin yakılması için sağlık kuralları çerçevesinde fırın yaptırmak isteyenlerin belediyelere başvurarak hazırlattıkları projeleri tasdik ettirip müsaade aldıktan sonra tesisata başlaması mümkündür. Yakım işlemi için kişinin yazılı isteği veya bu isteğini işiten üç tanığın ifadesi gereklidir.⁹⁷ 2016 yılında Ateizm Derneği tarafından başlatılan ve İBB'nin krematoryum açması talebiyle gerçekleştirilen imza kampanyasında 7819 kişi imza vermiştir.⁹⁸ Buna karşılık İBB bu yönde herhangi bir adım atmamıştır.

- Bireylerin din veya inançları doğrultusunda defnedilme hakları etkili bir şekilde korunmalıdır.
- Belediyeler mezarlık, defin ve krematoryum ile ilgili talepleri tarafsız ve kolaylaştırıcı bir şekilde değerlendirmelidir.

94 Pastör Andrew Brunson'un yargılanma süreciyle ilgili olarak bakınız BBC Türkçe, "Pastör Andrew Brunson kimdir: Türkiye-ABD ilişkilerinde Kriz Yaratılan Davada Hüküm ve Tahliye", 12 Ekim 2018.

95 1593 sayılı Umumi Hıfzıssıhha Kanunu, 20. madde. 5216 sayılı Büyükşehir Belediyesi Kanunu'nun 7. maddesinin birinci fıkrasının (s) bendi "Mezarlık alanlarını tespit etmek, mezarlıklar tesis etmek, işletmek, işlettiirmek, defin ile ilgili hizmetleri yürütmek."

96 Protestan Kiliseler Derneği Genel Sekreteri ile görüşme, Haziran 2019.

97 Yukarıdaki dn. 91, 225. madde.

98 <https://www.change.org/p/istanbul-b%C3%BCy%C3%BCk%C5%9Fehir-belediyesi-bir-krematoryum-kurulsun> .

6. KESİŞİM NOKTASI: Örgütlenme Özgürlüğü ve Din veya İnanç Özgürlüğü

Din veya inanç toplulukları, bir inanç grubu olarak tüzel kişilik kazanmamaktadır.⁹⁹ Çeşitli din veya inanç topluluklarına mensup bireylerin dinî amaçlı dernek kurmalarının önünde ise yasal bir engel bulunmamaktadır. Nitekim birçok din ve inanç topluluğu dernek kurmak suretiyle tüzel kişilik kazanmış durumdadır.

Türk Medeni Kanunu'nun 101(4). maddesine göre herhangi bir cemaati desteklemek amaçlı vakıf kurulamaz.¹⁰⁰ İzlenen dönemde, biri ulusalüstü, biri ulusal olmak üzere bu konuda iki önemli yargı kararı verilmiştir.

AİHM 15 Ocak 2019 tarihinde açıkladığı *Altınkaynak ve Diğerleri – Türkiye* kararında, Yedinci Gün Adventisleri inancına bağlı olan başvuruçuların, Medeni Kanun'un belirli bir cemaati desteklemek amacıyla vakıf kurulamaz kuralını öngören 101(4). maddesine istinaden vakıf kurmalarına izin verilmemesinin AİHS'nin örgütlenme özgürlüğünü koruyan 11. maddesini ihlal ettiğine karar vermiştir. Karar bu kuralı doğrudan ele alan ilk karar olması açısından önem taşımaktadır.

Öte yandan, 20 Temmuz 2018 tarihinde Bursa Protestan Kilisesi Yaşam ve Kültür Vakfı adlı bir vakıf kurulmuştur.¹⁰¹ Resmi Gazete'de vakfın amacı, "Türkiye Cumhuriyeti Anayasası ve Kanunlarına uygun olarak Hristiyan T.C. vatandaşları ile Türkiye'de ikamet eden yabancıların Kitabı Mukaddes'e bağlı Hristiyanlığın temel akidelerine uygun olarak dinî ihtiyaçlarını karşılamak" olarak belirtilmektedir.

- › Din veya inanç topluluklarının tüzel kişilik edinme hakları uluslararası insan hakları standartlarıyla uyumlu bir şekilde korunmalıdır.
- › Türk Medeni Kanunu'nun 101. maddesinde yer alan "Belirli ... cemaat mensuplarını desteklemek amacıyla vakıf kurulamaz" ifadesi kaldırılmalıdır.
- › Dernekler ve vakıflar mevzuatı, örgütlenme özgürlüğü ve din veya inanç özgürlüğü standartları bağlamında yeniden gözden geçirilip iyileştirilmelidir.

Cemaat vakıfları

2013 yılından beri seçim yapamayan cemaat vakıflarının örgütlenme özgürlüğü, gerekli düzenlemelerin yapılmaması nedeniyle fiiliyatta askıya alınmış durumdadır. Vakıflar Genel Müdürlüğü Ocak 2013 tarihinde yayınlamış olduğu değişiklik yönetmeliği ile mevcut yönetmelikte yer alan seçimle ilgili maddeleri yürürlükten

99 Venedik Komisyonu, Türkiye'de Dini Toplulukların Yasal Statüsü ve İstanbul Ortodoks Patrikhanesi'nin "Ekümenik" Sifatını Kullanma Hakkı Üzerine Venedik Komisyonu Görüşü, 535 / 2009 sayılı Görüş, 15 Mart 2010.

100 Yukarıda dn. 11.

101 20 Temmuz 2018 tarihli ve 3048 sayılı Resmi Gazete s. 125.

kaldırılmış ve bunların yerine yeni hükümlerin hazırlanacağını duyurmuştur. Ancak bu raporun yazıldığı tarih itibarıyla seçime ilişkin yönetmelik halen yürürlüğe girmiş değildir.

Ölüm, istifa veya farklı sebeplerden ötürü cemaat vakıflarının yönetim kurulu üye sayıları azalmakta ve eksilen üyelerin yerine yeni kişiler seçilerek atanamaması sebebiyle vakıfların yönetiminde ciddi sıkıntılar yaşanmaktadır.

Vakıflar Genel Müdürlüğü, 11 Mart 2019 tarihinde bölge müdürlüklerine bir yazı göndererek, cemaat vakıflarının eksilen yönetim kurulu üyeleri için seçim yerine atama talimatı vermiştir. Buna göre, mevcut yönetim kurulları karar alarak yeni yönetim kurulu üyesi atayabilecektir. İnanç topluluklarının örgütlenme özgürlüğünü etkili bir şekilde kullanabilmesi için Seçim Yönetmeliği'nin çıkarılması kamu görevlilerinin pozitif yükümlülükleri arasında bulunmaktadır. Seçim yapılabilecekken ve cemaat vakıflarının isteği bu yönde bunun yerine atama talimatı verilmesi insan hakları yükümlülüklerine uygun bir tedbir olmayıp bu toplulukların işlerinde özgür olma ve örgütlenme haklarına yönelik ağır bir müdahale oluşturmaktadır. Kaldı ki, söz konusu vakıfların yönetim kurulu üyelerinin tarihsel belirlenme yapısına ve geleneklerine aykırı olduğu gibi, ihtiyaçları da karşılamamaktadır.

> Cemaat vakıfları seçim yönetmeliği ivedilikle ve katılımcı bir süreç izlenerek çıkarılmalıdır.

7. EĞİTİMDE İNANÇ ÖZGÜRLÜĞÜ

Eğitim hakkı ve din veya inanç özgürlüğü hakkına ilişkin uluslararası insan hakları standartları devletlerin eğitim alanındaki faaliyetleri üzerinde önemli normatif yükümlülükler oluşturur. AİHS 1 No'lu Protokol'ün 2. maddesi, devletlere eğitim alanındaki görevlerini yerine getirirken “ana ve babanın bu eğitim ve öğretimin kendi dinî ve felsefî inançlarına göre yapılmasını sağlama haklarına” saygı gösterme yükümlülüğü getirir.¹⁰²

Türkiye'nin AİHS'nin 1 No'lu Protokolü'nün 2. maddesine ilişkin olarak, bu maddenin ancak Öğretim Birliği Kanunu ilkeleriyle uyumlu olacak şekilde yorumlanacağını belirten beyanı halen yürürlüktedir.¹⁰³

› Türkiye'nin AİHS'nin 1 No'lu Protokolü'nün 2. maddesine ilişkin çekincesi kaldırılmalıdır.

Ebeveynlerin hakları saklı kalmak üzere, eğitim ve din alanı kesişiminde merkeze alınması gereken, her iki hakkın da öznesi olan çocuktur. Türkiye'nin de taraf olduğu Birleşmiş Milletler Çocuk Hakları Sözleşmesi'nin 14. maddesi çocuğun din veya inanç özgürlüğünü korumaktadır:

Taraf Devletler, çocuğun düşünce, vicdan ve din özgürlükleri hakkına saygı gösterirler.

Taraf Devletler, anne babanın ve gerekiyorsa yasal vasilerin; çocuğun yeteneklerinin gelişmesiyle bağdaşır biçimde haklarının kullanılmasında çocuğa yol gösterme konusundaki hak ve ödevlerine saygı gösterirler.

Din veya inanç özgürlüğü ve eğitim hakkı bağlamında karşımıza çıkan temel konular zorunlu Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi, seçmeli din dersleri, 2018 yılında uygulanmaya başlanan Liseye Geçiş Sistemi'nde (LGS) DKAB derslerinden muaf olan öğrencilerin sınav puanı hesaplamalarında yaşadıkları dezavantaj ve okullardaki dinî uygulamaları içermektedir.

Zorunlu Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersleri

Türk Anayasası'nın 24/3. maddesi uyarınca:

Din ve ahlâk eğitim ve öğretimi Devletin gözetim ve denetimi altında yapılır. Din kültürü ve ahlâk öğretimi ilk ve orta-öğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında yer alır. Bunun dışındaki din eğitim ve öğretimi ancak, kişilerin kendi isteğine, küçüklerin de kanunî temsilcisinin talebine bağlıdır.

102 AİHS 1 Nolu Protokol'ün 2. maddesi.

103 Avrupa Konseyi Sözleşme Ofis Kayıtları.

DKAB dersleri ulusal ve uluslararası yargı süreçlerinin konusu olmaya devam etmektedir.

AIHM Kararlarının İcrası

AIHM'nin 2007 yılında vermiş olduğu *Hasan ve Eylem Zengin – Türkiye*¹⁰⁴ ve 2015 yılında kesinleşen *Mansur Yalçın ve Diğerleri – Türkiye*¹⁰⁵ kararları Türkiye'nin AIHS 1 No'lu Protokolünün eğitim hakkını koruyan 2. maddesini ihlal ettiğine hükmetmiştir.

Adı geçen kararlarda DKAB ders içeriğinin nesnel ve objektif niteliklere sahip olmadığı ve eğitim sisteminin ebeveynlerin çocuklarını kendi dini veya felsefi görüşleri doğrultusunda yetiştirme haklarına saygı gösterme konusunda yapısal sorunlar içerdiği ve okullarda din eğitimi konusunda insan hakları standartlarıyla uyumlu bir reformun ivedilikle gerçekleştirilmesi gerektiğine dikkat çekilmektedir.

- Türk eğitim sistemini ve mevzuatını AIHS ile uyumlu hale getirmek (*Hasan ve Eylem Zengin – Türkiye*, para. 84)
- Öğrenci ve ebeveynlerinin dinî veya felsefi görüşlerini açıklamak zorunda kalmayacakları, ayrımcı olmayan bir muafiyet mekanizması ivedilikle düzenlenmelidir (*Mansur Yalçın ve Diğerleri – Türkiye*, para. 76, 77 ve 84)

Hükümet'in Bakanlar Komitesi'ne sunmuş olduğu 21 Aralık 2015 tarihli Eylem Planı Milli Eğitim Bakanlığı koordinasyonu ile Başbakanlık, Adalet Bakanlığı, Diyanet İşleri Başkanlığı, çeşitli disiplinlerden akademisyenler ve sivil toplum kuruluşlarından temsilcilerle geniş katılımlı bir Çalışma Grubu oluşturulacağı bilgisine yer verilmiştir.¹⁰⁶ Çalışma Grubunun 2016 yılı sonuna kadar bir rapor hazırlayarak Milli Eğitim Bakanlığı'na sunacağı ve Milli Eğitim Bakanlığı'nın bu raporu dikkate alarak kararların icrası yönünde gerekli kararları alacağı belirtilmiştir. Çalışma grubunda kimlerin yer aldığı, çalışma süreci ve çalışma raporuyla ilgili herhangi bir bilgi kamu ile paylaşılmamıştır.

DKAB dersi, haftada iki saat olmak üzere, orta öğretim (4-8 sınıflar) ve liselerin (9-12 sınıflar) zorunlu dersler arasında yer almaktadır. 2017-2018 eğitim ve öğretim yılında uygulanmak üzere DKAB ders müfredatı ve kitaplarında bazı değişiklikler yapılmıştır. Milli Eğitim Bakanlığı 21 Temmuz 2017 tarihinde kamuya açıkladığı taslak programıyla ilgili olarak görüş bildirimine çok kısa bir süre için, 31 Temmuz 2017 tarihine kadar izin vermiştir.

Bazı önemli iyileştirmeler olmasına karşın ders din öğretimi niteliğini korumaktadır.

Bazı olumlu değişiklikler şöyle sıralanabilir:

- Önceki programa kıyasla Alevi inancına daha geniş bir şekilde yer verilmekte, Yahudilik, Hristiyanlık ve Doğu dinleri ayrı ayrı ünitelerde ele alınmaktadır.
- Türkiye'de var olan din veya inançların listesi Bahai inancı ve Yehova'nın Şahitleri'ni de içerecek şekilde genişletilmiştir.

104 AIHM, Hasan ve Eylem Zengin – Türkiye, Başvuru No. 1448/04, 9 Ekim 2007.

105 AIHM, Mansur Yalçın ve Diğerleri – Türkiye, Başvuru No. 21163/11, 16 Eylül 2014.

106 Türkiye Hükümetinin Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi'ne sunduğu eylem planı 21 Aralık 2015.

- Yeni programda “dinimiz”, “peygamberimiz”, “kutsal kitabımız Kuran-Kerim” gibi dini içeriden öğreten bir dilin işareti olan ifadeler kullanılmamaktadır.

Olumlu değişikliklere karşın temel sorunlar devam etmektedir:

- Sünni İslami bakış açısı programdaki baskın yerini korumaktadır.
  - Ateizm, agnostiklik ve deizm “Diğer Yaklaşımlar” adı altında ve bunlara yönelik İslamî açıklama/savunmalar ile beraber ele alınmaktadır.
  - Programın amaçlarından biri öğrencilerin “milli değerleri” benimsemesidir ve bu değerler Türkiye’deki dinî ve diğer çeşitliliği dikkate alacak şekilde sunulmamaktadır.
  - Ayrımcılık içermeyen bir muafiyet mekanizması düzenlenmemiştir. Halen sadece Hristiyan ve Yahudi öğrenciler, dinî aidiyetlerini kimlik kayıtlarında bulunan din alanında göstermek suretiyle, muafiyet hakkından yararlanabilmektedir. Muafiyet hakkından yararlanmak isteyen, fakat bu dinlere mensup olmayan öğrenciler bu haktan yararlanamadıkları gibi, derse katılmak ve sınavlarından geçer not almak zorundadır. Kimliklerinde din hanesi bulunmayan Hristiyan sığınmacı öğrenciler de DKAB dersini almak zorunda kalmaktadır.
  - DKAB derslerinden muaf olan öğrenciler Liseye Yerleştirme Sistemi sınav puanı hesaplamasında diğer öğrencilerle eşit olmayan bir hesaplamaya tabi tutulmaktadır ve muaf olan öğrencilerin dezavantajlı durumda olduğu bildirilmektedir.
- › DKAB derslerine ilişkin anayasal zorunluluk kaldırılmalıdır. Ders zorunlu olacak ise, dinler hakkında nesnel ve tarafsız bir ders niteliğine kavuşturulmalı ya da insan hakları standartlarıyla uyumlu bir muafiyet mekanizması oluşturulmalıdır.
- › MEB, DKAB dersinden muaf olan öğrencilerin LYS puan hesaplamasının eşitsizliğe yol açmaması için gerekli önlemleri almalıdır.

Seçmeli Din Dersleri

Hız. Muhammed’in Hayatı, Temel Dini Bilgiler (İslam) ve Kuran-ı Kerim dersleri, orta öğretim ve liselerde sunulan seçmeli dersler arasında yer almaya devam etmektedir. Farklı din veya dünya görüşlerine ilişkin seçmeli ders seçenekleri ise mevcut değildir.

Seçmeli din derslerinin öğrenci ve velilerinin isteği dışında zorunlu olarak seçilmesine yol açan uygulamaların bulunduğu dair duyular alınmıştır. Okul müdürlüklerinin yaygın bir şekilde öğrencilere “seçmeli ders paketi” sunduğu ve bu paketin “seçmeli din” derslerini içerdiği bildirilmektedir. Öğrencilerin tercih ettiği diğer derslerin öğretmen yetersizliği gerekçe gösterilerek açılmadığı bildirilmektedir. Öğrencilerin istekleri dışında din derslerini almaya zorlanması eğitim hakkı ve inanç özgürlüğü hakkına müdahale oluşturmaktadır. Bu müdahaleler çoğu zaman resmî şikâyet konusu edilmemektedir.

- MEB seçmeli din derslerinin gerçek anlamda seçmeli olarak sunulup sunulmadığını izleyip denetlemeli ve seçmeli olması için gerekli önlemleri almalıdır.

Liseye Geçiş Sistemi

2018 yılında uygulamaya konulan Liseye Geçiş Sistemi (LGS) DKAB dersi ile ilgili 10 soru içermektedir. Azınlık okullarında (Ermeni ve Yahudi cemaati) kayıtlı öğrenciler LGS'de kendi din dersleriyle ilgili alternatif soruları cevaplamaktadır. Öte yandan, azınlık okulu dışındaki okullarda kayıtlı olup DKAB dersinden muaf olan Hristiyan ve Yahudi öğrencilere alternatif sorular sorulmamaktadır. Bu öğrencilerin puanı, DKAB testi dışındaki diğer testlerde gösterdikleri performansın dikkate alınması suretiyle hesaplanmaktadır.¹⁰⁷ Öğrenci velilerinin sınav değerlendirme koşullarının muafiyet hakkından yararlanan öğrenciler açısından eşitsiz bir durum yarattığına dair şikâyetlerine karşın MEB bu konuda kamuoyuna bir açıklama yapmamış ve değerlendirme kurallarını değiştirmemiştir.

- MEB, DKAB dersinden muaf olan öğrenciler için LGS bağlamında oluşan eşitsizliği ortadan kaldırmak için gerekli önlemleri almalıdır.

Okullarda Dini Uygulamalar

Okullarda başörtüsü serbestisi, Cuma namazlarına katılım konusunda kolaylaştırma, mescid açılması ve Kutlu Doğum Haftası kutlamaları bağlamında gerçekleştirilen etkinlikler okullarda sadece tek bir dinin sembol ve uygulamalarına alan açıldığını göstermektedir.¹⁰⁸ Diğer din veya inançların sembolleri, dini uygulamaları veya farklı din veya inançlarda önem atfedilen kişi veya özel günlerle ilgili kutlama veya etkinlikleri için kamusal alanda serbestlik bulunmamaktadır.

- Okullarda dini uygulamalara ilişkin düzenlemeler devletin eğitim alanındaki görevlerini yerine getirirken ebeveynlerin dini veya felsefi görüşlerine saygı gösterme ve tarafsızlık yükümlülükleriyle uyumlu bir şekilde gerçekleştirilmelidir.

107 MEB, Sınavla Öğrenci Alacak Ortaöğretim Kurumlarına İlişkin Merkezi Sınav Başvuru ve Uygulama Kılavuzu, 11.f., 2018.

108 Mine Yıldırım, "Okullarda Çoğulculuk ve İnanç Özgürlüğü Üzerine Hukuki Değerlendirme: Güvenceler ve Olanaklar" Eğitimde Çoğulculuk ve İnanç Özgürlüğü: Yetişkinlerin ve Çocukların Gözünden Okullarda Din Dersleri ve Dinin Görünümleri" Raporu, Kamusal Politika ve Demokrasi Çalışmaları Derneği, İnanç Özgürlüğü Girişimi/ Norveç Helsinki Komitesi ve Yaşama Dair Vakıf, Mayıs 2007.

8. ANAYASA MAHKEMESİ VE DİN VE VİCDAN ÖZGÜRLÜĞÜ

12 Eylül 2010 tarihinde gerçekleştirilen halk oylaması ile birlikte Anayasa Mahkemesi (AYM) bireysel başvuruları inceleme ve sonuçlandırma konusunda yetkilendirilmiş ve bireysel başvuru yeni bir hak arama yolu olarak Türk hukukuna girmiştir.¹⁰⁹ 23 Eylül 2012 tarihinden itibaren, bireyler kamu otoritelerinin işlemlerine karşı, temel hak ve özgürlüklerin ihlal edildiği iddiasıyla Anayasa Mahkemesi'ne başvurabilmektedir. Buna göre bireyler, Anayasa'da güvence altına alınmış temel hak ve özgürlükler arasından Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi kapsamında yer alan birinin ihlal edilmesinde Anayasa Mahkemesi'ne bireysel başvuru yapabilme hakkına kavuşmuştur. Anayasa Mahkemesi bir temel hakkın ihlal edildiğine hükmettiğinde mağduriyetin giderilmesi için yeniden yargılamanın gerekli olup olmadığına karar verir ya da tazminat öngörebilir. Anayasa Mahkemesi kararı, ihlalin giderilmesi için alınması gereken önlemleri belirtir.

AİHM içtihadını dikkate alan AYM, Türkiye'deki din veya inanç özgürlüğü ve bununla kesişen örgütlenme özgürlüğü, eğitim hakkı, mülkiyetin korunması gibi konularda önemli değişimlere yol açabilecek ve açması gereken yeni bir aktördür. 2012 yılından beri az sayıda din ve vicdan özgürlüğü kararı verilmiş olup, pek çok kilit konuda başvuru karara bağlanmayı beklemektedir. Bunlar arasında AYM Genel Kurulu'na sevk edilen vicdani ret hakkı ile ilgili bir başvuru da bulunmaktadır.¹¹⁰ Raporun yazıldığı tarihe kadar AYM din ve vicdan özgürlüğü ve ilgili konularda kabul edilemezlik kararları da vermiştir; dinî toplulukların mülkiyetinin korunması hakkındaki başvuruları iç hukuk yollarının tüketilmemesi ve açıkça dayanaktan yoksun olma gerekçeleriyle,¹¹¹ ezan sesinin yüksek olmasına ilişkin başvuruyu açıkça dayanaktan yoksun olması gerekçesiyle¹¹² ve Aya Sofya'nın kullanılmasına ilişkin başvuruyu kişi bakımından (*rationae personae*) yetkisizlik gerekçesiyle¹¹³ kabul edilemez bulmuştur.

Suat Özcan kararında AYM, bir idari disiplin soruşturması sırasında başvurucuya mezhebiyle ilgili sorular sorulmasını kişinin mağdur sıfatı bulunmaması nedeniyle açıkça dayanaktan yoksun olarak değerlendirerek özel hayatın gizliliği hakkının ihlal edilmediğine hükmetmiştir.¹¹⁴ Bu kararın din ve vicdan özgürlüğü hakkı ile bağlantılı olarak değil de, özel hayatın gizliliği hakkıyla bağlantılı olarak verilmiş olması ilginçtir. Aslında kişiye bir soruşturma ile bağlantılı olsa da mezhebinin sorulmuş olması, kişinin inancını açıklamama hakkıyla doğrudan bağlantılı olduğu için din ve vicdan özgürlüğü hakkı kapsamına girmektedir.

109 Bu hukuk arama yolu, 12 Eylül 2010 tarihli referandumun ardından Anayasa'nın 148. ve 149. maddelerinde yapılan değişiklikler ve Anayasa'nın Geçici 18. maddesi hükümleri ile hukuk düzenine dahil olmuştur.

110 *Bianet*, "Vicdani Ret AYM Genel Kurulu'nda", 23 Şubat 2016.

111 Kilikya Ermeni Katolikliği, Başvuru No. 2015/7661, 15 Haziran 2016 tarihli karar, Resmî Gazete Tarih ve Sayı: Mardin Süryani Katolik Kilisesi Vakfı, Başvuru No. 2013/757, 13 Haziran 2013 tarihli karar, Resmî Gazete Tarih ve Sayı: 27 Temmuz 2013 – 28720.

112 D.Ö., Başvuru No. 2014/3977, 30 Haziran 2016 tarihli karar, Resmî Gazete Tarih ve Sayı: 13 Ekim 2016 – 29856.

113 Sürekli Vakıflar Tarihi Eserlere ve Çevreye Hizmet Derneği, Başvuru No. 2015/14747, 13 Eylül 2018 tarihli karar, Resmî Gazete Tarih ve Sayı 11 Ekim 2018 – 30556.

114 *Suat Özcan*, Başvuru No. 2014/12522, 8 Kasım 2017 tarihli karar, Resmî Gazete Tarih ve Sayı: 29 Aralık 2017 – 30285.

AYM'nin din ve vicdan özgürlüğüne ilişkin kararları arasında en fazla kendine güvenerek verdiği kararlar başörtüsüne ilişkin kararlardır. AYM Genel Kurulu tarafından verilen *Tuğba Arslan* kararı, AYM'nin başörtüsü konusunda yeni duruşunu ortaya koyması açısından önemlidir.¹¹⁵ Bu başvuru, başörtüsü ile duruşmaya katılmak isteyen bir kadın avukatın, hakimin, başörtüsü nedeniyle duruşmanın durdurulması kararı vermesinin başka hakların yanı sıra din ve vicdan özgürlüğünü ihlal ettiği iddiasını temel almaktaydı. Geniş açıklamalar içeren karar, din veya inanç özgürlüğüne dair AİHM içtihadına ve Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komitesi'nin MSHS 18. madde hakkındaki 22 sayılı Genel Yorum Beyanına yönelik atıflar içermektedir. Kararda müdahalenin yasayla öngörülmüş olmaması nedeniyle Anayasa'nın 24. maddesinin ihlal edildiği tespit edilmiştir. Zira Danıştay kadın avukatların başlarının açık olması gerektiğini içeren kılık kıyafet düzenlemesinin ilgili kuralını askıya almış bulunmaktaydı. AYM'ye göre hakim yeni bir kural oluşturmuştu ve bu da yasallık ilkesiyle çatışmaktaydı. Aynı kararda eşitlik ilkesini koruyan 10. maddeyle ilgili olarak da ihlal tespitinde bulunulmuştur. Birinci derece mahkemesi başörtüsünü laiklik karşıtı güçlü ve siyasî bir sembol saydığı için AYM bu farklılaştırmanın gerekçelendirilmesi gerektiğini, ancak mahkemenin bunu yapmadığını, başörtüsünü sadece teorik olarak laikliğe karşı bir obje olarak değerlendirdiğini saptamıştır. AYM'nin laiklik ilkesini geçmişte başörtüsü kullanımı ve başkaca dinî uygulamaların kısıtlanmasıyla ilgili olarak yaygın bir şekilde kullandığı göz önünde bulundurulursa, laiklik ile başörtüsü ilişkisi üzerine bu içtihadı son derece önem taşımaktadır. Böylesine bir sınırlamanın kabul edilebilir olması için söz konusu kişinin davranış, tutum veya eylemlerinin laiklik ilkesini ihlal ettiğinin gösterilmesi gerekir.¹¹⁶ Başörtüsünün saldırgan, baskıcı, kışkırtıcı bir amaçla veya başkalarının inançlarına müdahale etmek yahut kendi inancını dayatmak amacıyla kullanıldığının gösterilmesi gerekir.¹¹⁷ Dinî dışavurumun tek anlamının laik devlete karşı bir kışkırtma olabileceği düşüncesi, söz konusu dine mensup kişilerin davranışlarını belirleme kapasitelerinin olmadığını düşünmek anlamına gelecektir. Anayasa'daki haklara ilişkin sınırlamaların kaygı veya varsayımlara değil, olgu ve çürütülemez gerekçelere dayanması gerekir.¹¹⁸

Esra Nur başvurusu ise AYM'nin başörtüsü ve laiklik ile kamu görevlilerinin başörtüsü takması arasındaki ilişki üzerine içtihadını geniş bir şekilde ortaya koyma fırsatı vermiştir.¹¹⁹ Başvurucu kamu görevinden çıkartılmasının din veya inanç özgürlüğünü ihlal ettiğini öne sürmüştür. AYM bu davada AİHM'nin başvuruları değerlendirirken izlediği yöntemi izleyerek önce din veya inanç özgürlüğü hakkına yönelik bir müdahale olup olmadığını, bu müdahalenin yasayla öngörülüp görülmediğini, sınırlamanın meşru bir amacı olup olmadığını ve müdahalenin demokratik bir toplumda gerekli olup olmadığını ölçülülük ilkesi ışığında değerlendirmiştir. Mahkeme gerekli bir toplumsal ihtiyacın olduğunun ve kamu düzenini koruma yönündeki meşru amaçla ölçülülük ilkesi arasında makul bir orantı olduğunun kanıtlanamamış olduğuna kanaat getirmiştir. Müdahalenin demokratik bir toplumun ihtiyaçlarıyla uyumlu olmaması nedeniyle Anayasa'nın 24. maddesinin ihlal edildiğine karar vermiştir.

115 Tuğba Arslan, Başvuru No. 2014/256, 25 Haziran 2014 tarihli karar, Resmî Gazete Tarih ve Sayı: 5 Temmuz 2014 – 29051.

116 A.g.k., para. 141.

117 A.g.k., para. 142.

118 A.g.k., para. 143.

119 Esra Nur Özbey, Başvuru No. 2013/7443, 20 Mayıs 2015 tarihli karar, Resmî Gazete Tarih-Sayı: 10 Ağustos 2015 – 29441.

- › Anayasa Mahkemesi din ve vicdan özgürlüğü ve bununla kesişen haklarla ilgili bireysel başvuruları düşünce, din ve vicdan özgürlüğü hakkının uluslararası insan hakları standartlarını temel alarak, ertelemeden ivedilikle karara bağlamalıdır.

9. TAVSİYELER

- Düşünce, din ve vicdan özgürlüğünün herkesin hakkı olduğu ve bu hakkın din veya inanmama ve din veya inancını değiştirme hakkını da kapsadığı konusunda ilgili devlet kurumları ve STK'lar tarafından başta eğitim ve istihdam alanlarında olmak üzere toplumsal farkındalık yaratılmalıdır.
- Nüfus kayıtlarında yer alan din alanı kaldırılmalıdır.
- Din alanı kaldırılana kadar bireylerin istedikleri şekilde, kendilerine sunulan liste dışında yer alan bir din veya inancı veya ateizm, agnostisizm gibi dünya görüşlerini belirtmeleri mümkün hale getirilmelidir.
- DKAB dersinden muafiyet hakkını kullanmak isteyen Hristiyan veya Yahudi öğrencilerin muafiyet hakkından yararlanmak için nüfus kayıtlarında din alanını boş bırakma hakkından feragat etmek zorunda kalmamaları için bu yöndeki beyan yeterli olmalıdır.
- Vicdani ret hakkı uluslararası insan hakları standartlarıyla uyumlu bir şekilde tanınmalıdır.
- Sivil ve cezalandırıcı niteliğe sahip olmayan alternatif hizmet olanağı hayata geçirilmelidir.
- Vicdani retçilerin başvurularını yapabilecekleri tarafsız bir başvuru mekanizması oluşturulmalıdır.
- Askerlik hizmetini yapmayı reddeden kişilere yönelik idari para cezası uygulamasına son verilmelidir.
- AİHM ve BM İnsan Hakları Komitesi'nin vicdani ret hakkıyla ilgili kararları etkili bir şekilde uygulanmalıdır.
- Kadınlar için camilerde ibadet yerlerine erişim için gerekli koşullar oluşturulmalı kadınların cami cemaatinin bir parçası olarak kararlara katılımı için önlemler alınmalıdır.
- İbadet yerlerinin ve inananların güvenliği etkili bir şekilde sağlanmalıdır.
- Saldırı ve tehditler etkili bir şekilde soruşturulmalı ve cezasız bırakılmamalıdır.
- İçişleri Bakanlığı ve Adalet Bakanlığı din veya inanç temelli nefret suçlarını izlemeli, raporlamalı ve önleyici önlemler almalıdır.
- İbadet yerlerinin yapımı, ruhsat verilmesi ve şehir planlarında uygun yerlerin ibadet yeri olarak belirlenmesi, ibadet yeri statüsünün tanınması din veya inanç özgürlüğü standartlarıyla uyumlu bir şekilde kolaylaştırılmalı ve ayrımcı olmayan bir şekilde hayata geçirilmelidir.
- İbadet yeri statüsüyle ilgili AİHM tarafından verilen kararların icrası etkili ve ivedi bir şekilde gerçekleştirilmelidir.

- Diyarbakır Sur ilçesinde ibadet yerlerinin onarımı kamu kaynaklarıyla en kısa zamanda tamamlanmalıdır.
- Diyarbakır'da çok kültürlü yaşamın canlanması için çok boyutlu önlemler alınmalı çatışma ve sonrasındaki süreçte şehirden ayrılanların, başta azınlıklar olmak üzere, dönüşü alınabilecek önlemler din veya inanç toplulukları, sivil toplum kuruluşları ve kamu kuruluşları arasında kapsayıcı bir süreçle belirlenmeli ve uygulanmalıdır.
- Acele kamulaştırma kararları sonucu inanç topluluklarının yaşadığı kayıplar adil bir şekilde tazmin edilmelidir.
- Çatışma ve sonrasında yaşanan gelişmelerde inanç toplulukları dezavantajlı gruplar olarak değerlendirilmeli ve koruma açısından ek önlemler alınmalıdır.
- Kamu görevlileri din veya inancı yayma hakkını güvence altına almak için proaktif adımlar atmalı; başta eğitim, güvenlik ve yerel yönetim sektörleri olmak üzere bu konuda farkındalık yaratılmalıdır.
- Her inanç topluluğunun kendi din görevlileri ve önderlerini yetiştirmek amacıyla uygun eğitim ve öğretim kurumları kurmaları için gerekli adımlar atılmalıdır.
- Dini eğitim ve öğretim alanına aktarılan kamu kaynakları tüm inanç gruplarına orantılı bir şekilde paylaşılmalıdır. Bu kaynakların paylaşımı için kurulacak sistem kapsayıcı bir süreçle belirlenmelidir.
- Kimse yasal veya fiili olarak dinsel bir sembol veya giysiyi kullanmaya veya kullanmamaya zorlanmamalıdır.
- İbadetlerde geleneksel olarak kullanılan dillerin eğitim ve öğretimi için kamu kaynaklarından ayrımcı olmayan bir şekilde kaynak sağlanmalıdır.
- Din veya inanç topluluklarının din görevlisi seçme ve atama konusu kendi iç meselesi olup bu bağlamda içişlerine müdahale söz konusu olmamalıdır.
- Türkiye'deki din veya inanç topluluklarının yabancı din görevlisi davet etmesinin ve çalıştırmasının mümkün hale getirilmesi için gerekli, erişilebilir ve ayrımcı olmayan düzenlemeler yapılmalıdır.
- Bireylerin din veya inançları doğrultusunda defnedilme hakları etkili bir şekilde korunmalıdır.
- Belediyeler mezarlık, defin ve krematoryum ile ilgili talepleri tarafsız ve kolaylaştırıcı bir şekilde değerlendirmelidir.
- Din veya inanç topluluklarının tüzel kişilik edinme hakları uluslararası insan hakları standartlarıyla uyumlu bir şekilde korunmalıdır.
- Türk Medeni Kanunu'nun 101. maddesinde yer alan "Belirli ... cemaat mensuplarını desteklemek amacıyla vakıf kurulamaz" ifadesi kaldırılmalıdır.
- Dernekler ve vakıflar mevzuatı, örgütlenme özgürlüğü ve din veya inanç özgürlüğü standartları bağlamında yeniden gözden geçirilip iyileştirilmelidir.
- Cemaat vakıfları seçim yönetmeliği ivedilikle ve katılımcı bir süreç izlenerek çıkarılmalıdır.

- › Türkiye'nin AİHS'nin 1 No'lu Protokolü'nün 2. maddesine ilişkin çekincesi kaldırılmalıdır.
- › DKAB derslerine ilişkin anayasal zorunluluk kaldırılmalıdır. Ders zorunlu olacak ise, dinler hakkında nesnel ve tarafsız bir ders niteliğine kavuşturulmalı ya da insan hakları standartlarıyla uyumlu bir muafiyet mekanizması oluşturulmalıdır.
- › MEB, DKAB dersinden muaf olan öğrencilerin LYS puan hesaplamasının eşitsizliğe yol açmaması için gerekli önlemleri almalıdır.
- › MEB seçmeli din derslerinin gerçek anlamda seçmeli olarak sunulup sunulmadığını izleyip denetlemeli ve seçmeli olması için gerekli önlemleri almalıdır.
- › MEB, DKAB dersinden muaf olan öğrenciler için LGS bağlamında oluşan eşitsizliği ortadan kaldırmak için gerekli önlemleri almalıdır.
- › Okullarda dini uygulamalara ilişkin düzenlemeler devletin eğitim alanındaki görevlerini yerine getirirken ebeveynlerin dini veya felsefi görüşlerine saygı gösterme ve tarafsızlık yükümlülükleriyle uyumlu bir şekilde gerçekleştirilmelidir.
- › Anayasa Mahkemesi din ve vicdan özgürlüğü ve bununla kesişen haklarla ilgili bireysel başvuruları düşünce, din ve vicdan özgürlüğü hakkının uluslararası insan hakları standartlarını temel alarak, ertelemeden ivedilikle karara bağlamalıdır.

EK

Anayasa Mahkemesi Kararları

Başvurucu	Başvuru No / Başvuru Tarihi / Karar Tarihi	Karar Türü	Haklar; başvuru konusu; karar
Mehmet Doğanay	Başvuru No: 2015/15505 Başvuru Tarihi: 3/09/2015 Karar Tarihi: 12/12/2018	Kabul Edilemezlik Zaman bakımından yetkisizlik	Din ve vicdan özgürlüğü Özel hayatın ve aile hayatının korunması Başvuru, dini bir tarikatla ilişkili olunduğu ve daha önce yabancı bir kadınla evlendiği için sınavın kazanılmasına rağmen polis okuluna kaydın yapılmaması nedeniyle din ve vicdan hürriyeti ile özel hayata saygı hakkının ihlal edildiği iddialarına ilişkindir.
Mehmet Güler	Başvuru No: 2015/15950 Başvuru Tarihi: 1/10/2015 Karar Tarihi: 11/12/2018	Kabul Edilemezlik Başvuru yollarının tüketilmemiş olması	Özel hayatın ve aile hayatının dokunulmazlığı Din ve vicdan özgürlüğü Başvuru, başvuruçunun Suriye de hayatını kaybeden oğlunun cenazesini Türkiye'ye getirmesine izin verilmemesi nedeniyle aile hayatına saygı hakkının, din ve vicdan özgürlüğü ile eşitlik ilkesinin ihlal edildiği iddiasına ilişkindir.
Murat Kalkan	Başvuru No: 2017/21904 Başvuru Tarihi: 25/04/2017 Karar Tarihi: 11/12/2018	Esasa ilişkin karar İhlal Olmadığı	Din ve vicdan özgürlüğü Başvuru, tutukluluk sırasında bir din görevlisiyle görüşme isteğinin kabul edilmemesi nedeniyle din özgürlüğünün ihlal edildiği iddiasına ilişkindir.
Sara Akgül	Başvuru No: 2015/269 Başvuru Tarihi: 2/01/2015 Karar Tarihi: 22/11/2018	Esasa ilişkin karar İhlal (Genel Kurul)	Din ve vicdan özgürlüğü Eğitim hakkı Başvuru, başörtüsü yasağından dolayı üniversiteden ilişki kesilen öğrencinin almış olduğu bursları iade etmek zorunda kalmasının din özgürlüğünü ve eğitim hakkını ihlal ettiği iddialarına ilişkindir.

Asiye Lekesiz	Başvuru No: 2015/6064 Başvuru Tarihi: 2/04/2015 Karar Tarihi: 13/09/2018	Kabul Edilemezlik Açıkça dayanaktan yoksun	Din ve vicdan özgürlüğü Başvuru, evli kadının belirli bir tip kıyafet konusundaki ısrarının eşler arasında şiddetli geçimsizliğe neden olduğu gerekçesiyle boşanma kararına esas alınmasının din özgürlüğünü ihlal ettiği iddiasına ilişkindir.
Sürekli Vakıflar Tarihi Eserlere ve Çevreye Hizmet Derneği	Başvuru No: 2015/14747 Başvuru Tarihi: 25/08/2015 Karar Tarihi: 13/09/2018	Kabul Edilemezlik	Din ve vicdan özgürlüğü Başvuru, Ayasofya Müzesi'nin namaz kılınması için yılda bir gün ibadete açılması yönündeki talebin reddedilmesi nedeniyle din ve vicdan özgürlüğünün ihlal edildiği iddiasına ilişkindir.
B.S.	Başvuru No: 2015/8491 Başvuru Tarihi: 13/05/2015 Karar Tarihi: 18/07/2018	Esasa ilişkin karar İhlal	Din ve vicdan özgürlüğü Başvuru, dinî inancgereği başörtüsü takılması nedeniyle devlet memurluğundan çıkartılmanın din özgürlüğünü ihlal ettiği iddiasına ilişkindir.
Ahmet Sil	Başvuru No: 2017/24331 Başvuru Tarihi: 23/05/2017 Karar Tarihi: 09/05/2018	Esasa ilişkin karar İhlal	Din ve vicdan özgürlüğü Başvuru, ceza infaz kurumunda bulunan tutukluya kendi Kuran-ı Kerim nüshasının verilmemesinin din ve vicdan özgürlüğünü ihlal ettiği iddiasına ilişkindir.
Suat Özcan	Başvuru No: 2014/12522 Başvuru Tarihi: 4/8/2014 Karar Tarihi: 8.11.2017	Kabul Edilemezlik Mağdur sıfatı bulunmaması nedeniyle açıkça dayanaktan yoksun	Özel hayatın gizliliği İdari disiplin soruşturması sırasında mezhebiyle ilgili sorular sorulması Mağdur sıfatı bulunmaması nedeniyle açıkça dayanaktan yoksun
D.Ö.	Başvuru No: 2014/3977 Başvuru Tarihi: 19/3/2014 Karar Tarihi: 30/06/2016	Kabul Edilmezlik Açıkça dayanak- tan yoksun	evinin çevresindeki cami ve mescitlerden sabah saatlerinde yüksek sesli Ezan okunmasından rahatsız olunmasıyla ilgili idareye yapılan başvurunun reddi.

Kilikya Ermeni Katolikosluğu	Başvuru No: 2015/7661 Başvuru Tarihi: 27/04/2015 Karar Tarihi: 15/06/2016	Kabul Edilemezlik Başvuru yollarının tüketilmemiş olması	Din ve vicdan özgürlüğü Mülkiyet hakkı, Ayrımcılık yasağı Başvuru, üzerinde manastır ve kilise bulunan taşınmaz emval-i metruke mevzuatı hükümlerine göre el konulması nedeniyle mülkiyet hakkının, bir ibadet mekânına el konulmakla din ve vicdan özgürlüğü ile eşitlik ilkesinin ve tapu kayıtlarına ulaşılmasının engellenmesi nedeniyle adil yargılanma hakkının ihlal edildiği iddialarına ilişkindir.
------------------------------	---	--	--

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararları

Başvuru Aşamasındaki Davalar

Dava İsmi	Başvuru No ve Başvuru Tarihi	İlgili Madde ve Konu
Murat Kanatlı – Türkiye	18382/15 / 06.04.2015	Madde 9 Vicdani retçi olan başvurucu zorunlu seferberliğe gitmeyi reddettiği için yargılanıyor olmaktan dolayı şikâyetçi olmuştur.
Abdullah Yalçın – Türkiye	34417 / 24.05.2010	Madde 9 Başvurucu, Diyarbakır Yüksek Güvenlikli Tutukevi'nde mensup olduğu İslam dininin gereği olan cuma namazına katılması için yetkililerin gerekli düzenlemeleri yapmadığından dolayı şikâyetçi olmuştur.
Mehmet Emin İnce – Türkiye	52772/08 / 30.10.2008	Başvurucu üniversitede sakal yasağı sebebiyle, dinî inancının gereği olarak bırakmış olduğu sakalla derslere ve pratik eğitimlere katılmasına izin verilmemesinden dolayı şikâyetçi olmuştur. Kıyafet Yönetmeliği nedeniyle Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Tıp Fakültesi'nden atılmıştır. Ekim 2008 tarihinde çıkan af üzerine üniversiteye dönüp eğitimini tamamlayabilmiştir.
MIHR Vakfı – Türkiye	10814/07 / 26.02.2007	6, 9, 10, 11. madde ve 11. madde 11 ile birlikte 14. madde Başvurucular Vakfın sona erdirilmesiyle ilgili sürecin adil olmadığını ileri sürmektedir. 28 Şubat 1997 tarihli Milli Güvenlik Kurulu kararıyla başlayan süreçte vakıf taşınmazlarının haksız bir şekilde Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne verildiğinden şikâyet etmektedir.

AIHM Tarafından Karara Bağlanmış ve Benzer İhlallerin Yaşanmaması için Genel Önlemler Alınmasını Gerektiren Kararlar

Dava İsmi	Başvuru No / Karar Tarihi	Bireysel ve Genel Önlemler
Altınkaynak ve Diğerleri – Türkiye	12541/06 – 15.01.2019	11. Madde Başvurucuların dinî uygulamalarının finansmanına katkıda bulunmak için oluşturmaya çalıştıkları vakfın tüzel kişiliğe sahip olmasına izin verilmemesinin herhangi bir acil toplumsal ihtiyacı karşılamadığı, hiçbir durumda, amaçlanan meşru amaçlarla orantılı olmadığı ve sonuç olarak, demokratik bir toplumda gerekli sayılamayacağı kararına varılmıştır. 11. madde ihlal edilmiştir.
Cumhuriyetçi Eğitim ve Kültür Merkezi Vakfı – Türkiye	32093/10 20.06.2017	9. Madde ile birlikte 14. Madde Mahkeme özellikle, Alevilik inancının bir din olmadığı yönünde yerel mahkemelerde yapılan değerlendirmenin, cemevlerinin, bilinen diğer ibadet yerleri gibi, dinî bir inanca ilişkin ibadet yapılmasına yönelik yerler olduğu dikkate alındığında, cemevlerinin ibadethanelere tanınan imtiyazdan yararlanmamasını haklı kılmak için kullanılamayacağı kanaatine varmıştır. İbadethanelere tanınan imtiyazın kapsamı ne olursa olsun –elektrik masrafları ya da aydınlatma giderleri–, cemevlerinin bu muafiyetten yararlandığı halen söylenemez. Dolayısıyla, söz konusu muafiyetten kaynaklanan ayrımcılığı ortadan kaldırmak amacıyla ulusal düzeyde genel tedbirlerin alınması gerekmektedir. Başvuranın maruz kaldığı ayrımcı muamelenin objektif ve makul bir gerekçesinin bulunmaması nedeniyle, Sözleşme'nin 9. maddesiyle birlikte 14. maddesi ihlal edilmiştir.
Yehova'nın Şahitlerini Destekleme Derneği – Türkiye	36915/10 ve 8606/13 24.05.2016	9. Madde Başvurucu derneğin ibadet yeri statüsü için yaptığı başvurulara ilişkin ret kararlarının, başvuranların din özgürlüğünü doğrudan etkilediği ve bu kararların, ne izlenen meşru amaçla orantılı, ne de demokratik bir toplumda gerekli olduğuna karar verilmiştir.

İzzettin Doğan ve Diğerleri – Türkiye (BÜYÜK DAİRE)	62649/10 26.04.2016	9. Madde ve 9. Madde ile birlikte 14. Madde Devletin Alevi başvurucuların talep ettiği dinî hizmetleri sağlamamasıyla birlikte ortaya çıkan Alevi toplumunun tanınmıyışı Alevilerin din veya inanç özgürlüğü haklarını etkili bir şekilde kullanamamasına neden olmaktadır. Bu hak inkârı, Alevi toplumunun ibadet yerlerini (cemevi) kullanmasını ve din önderleri olan dedelerin unvanlarını kullanmasını imkânsız hale getirmiştir. Geçerli ve yeterli gerekçelerin sunulamamasıyla devlet takdir yetkisini aşmış bulunmaktadır. Bu nedenle şikâyet konusu yapılan müdahale demokratik bir toplumda gerekli addedilmemektedir. 9. madde ihlal edilmiştir. Alevilerin maruz bırakıldığı farklı muamelenin nesnel ve makul bir gerekçesi bulunmadığı için 9. madde ile bağlantılı olarak 14. madde ihlal edilmiştir.
Mansur Yalçın ve Diğerleri – Türkiye	21163/11 16.02.2015	AİHS 1 No’lu Protokol 2. Madde Devletin eğitim sistemi ebeveynlerin inançlarına saygı duyulmasını sağlayacak güvencelerden hâlâ yoksundur. Özellikle Sünnî İslam’dan farklı bir dinî veya felsefî inanca sahip ebeveynlerin çocuklarına yönelik seçenekler içermemekte ve çok sınırlı olan muafiyet prosedürü, çocuk ve ebeveynlerin ağır bir yüke maruz kalmasına sebep olmakta ve çocukların dersten muaf tutulması için inançlarını açıklama mecburiyetine yol açmaktadır. 1 No’lu Protokolün 2. maddesi ihlal edilmiştir.
Buldu ve Diğerleri – Türkiye	14017/08 / 03.06.2014	Vicdani ret hakkı – Vicdani ret hakkının tanınması ve vicdani retçilerin askeri mahkemelerde yargılanmaması için gerekli önlemler alınmalıdır.
Erçep – Türkiye	43965/04 / 22.02.2012	Vicdani ret hakkı – İdari para cezası ödeme yükümlülüğü kaldırılmalıdır. Vicdani ret hakkının tanınması ve vicdani retçilerin askeri mahkemelerde yargılanmaması için gerekli önlemler alınmalıdır.
Feti Demirtaş – Türkiye	5260/07 / 17.04.2012	Vicdani ret hakkı – Vicdani ret hakkının tanınması ve vicdani retçilerin askeri mahkemelerde yargılanmaması için gerekli önlemler alınmalıdır.
Mehmet Tarhan – Türkiye	9078/06 / 12.07.2012	Vicdani ret hakkı – Vicdani ret hakkının tanınması ve vicdani retçilerin askeri mahkemelerde yargılanmaması için gerekli önlemler alınmalıdır.
Halil Savda – Türkiye	42730/05 / 12.06.2012	Vicdani ret hakkı – Vicdani ret hakkının tanınması ve vicdani retçilerin askeri mahkemelerde yargılanmaması için gerekli önlemler alınmalıdır.
Osman Murat Ülke – Türkiye	43965/04 / 24.04.2006	İnsanlık dışı muamele yasağı – Vicdani ret hakkının tanınması ve vicdani retçilerin askeri mahkemelerde yargılanmaması için gerekli önlemler alınmalıdır.

Ahmet Arslan- Türkiye	41135/98 / 04.10.2010	Kararın icrası inceleme aşamasındadır.
Sinan Işık – Türkiye	21924/05 / 02.05.2010	Kimlikte din hanesi zorunluluğu – AİHM kimliklerdeki din hanesinin kaldırılmasının, benzer ihlalleri önleyecek uygun bir genel önlem olacağına karar vermiştir. 29 Haziran 2011’de Türkiye tarafından sunulan eylem planına göre vatandaşlık kartı uygulamasına geçilecek ve bu kartta din bilgisine yer verilmeyeceği ifade edilmiştir. Ancak nüfus kayıtlarında din hanesi yer almaya devam etmektedir.
Hasan ve Eylem Zengin – Türkiye	1448/04 / 09.01.2008	Eğitim sisteminin ebeveynlerin inançlarına saygı göstermekte yetersiz kalması – Eğitim sistemi AİHS 1 No’lu Protokol’ün 2. maddesi ile uyumlu hale getirilmeli.

BM İnsan Hakları Komitesi (İHK) Kararları

Dava Adı	Başvuru No. / Karar Tarihi	Bireysel ve Genel Önlemler
Atasoy ve Sarkut – Türkiye	1853/2008 ve 1854/2008 / 19.06.2012	İHK, Yehova’nın Şahidi ve vicdani retçi olan başvurucuların, Medeni ve Siyasal Haklar Sözleşmesi’nin 18. maddesinin 1. fıkrası kapsamında korunan din veya inanç özgürlüklerinin ihlal edildiğine kanaat getirmiştir. Başvuruculara yönelik tutuklama kararı bulunmamaktadır. Fakat başvurucular halen bakaya sayılmaktadır. İHK benzer ihlallerin yaşanmaması için Türkiye’nin vicdani ret hakkını etkin bir şekilde koruyan bir mekanizma oluşturmasını ve vicdani retçilere yönelik cezaların kaldırılmasını uygun birer önlem olarak görmüştür. Ancak bu genel önlemlerle ilgili bir adım atılmamıştır.

Norwegian Helsinki Committee
Kirkegata 5, N-0153 Oslo
Phone: +47 953 32 235
www.nhc.no

İnanç Özgürlüğü Girişimi
www.inancozgurlugugirisimi.org
info@inancozgurlugugirisimi.org